

Uitnodiging

Draag bij aan de
Nationale
Omgevingsvisie^{NOVI}

Deel 1: Samenvatting

Leeswijzer

Deze Uitnodiging is een eerste stap op weg naar de Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Het is een werkdocument met een aanzet voor de aard en structuur van de Nationale Omgevingsagenda (NOA). De NOA zet de agenda voor de NOVI en is daarmee de basis voor de NOVI.

Deze Uitnodiging heeft het doel te informeren, te inspireren, reacties op te roepen en het gesprek te voeden. De Uitnodiging bestaat uit drie delen:

- > Deel 1 geeft een beknopte toelichting op de aanleiding om een Nationale Omgevingsvisie op te stellen, hoe het proces daar naar toe verloopt en op de hoofdpunten van de verhaallijn.
- > Deel 2 gaat nader in op de verhaallijn van de NOA.
- > Deel 3 geeft achtergrondinformatie en verdieping.

In deze Uitnodiging (versie 9 oktober 2015) is ten opzichte van de versie van 1 oktober de samenhang met het Jaar van de Ruimte nader uitgewerkt.

Dit is een uitnodiging om bij te dragen aan de Nationale Omgevingsvisie. De Nationale Omgevingsvisie gaat over de fysieke leefomgeving: over een veilige en gezonde omgeving, over bereikbaarheid, over plekken waar de economie duurzaam kan groeien, over water, natuur, erfgoed en landschap. De leefomgeving is van ons allemaal.

Het gaat anders

De omgeving verandert. Dichtbij in onze eigen buurt en verder weg, langs de grenzen van Europa en in andere delen van de wereld. Veranderingen in bevolkingssamenstelling, ontwikkelingen in de economie waardoor we langzaam weer uit de crisis komen, ecologische veranderingen waardoor de biodiversiteit onder druk staat, technologische veranderingen die doorwerken in allerlei aspecten van het dagelijks leven, maatschappelijke veranderingen in de samenleving. Zulke ontwikkelingen hebben effect op hoe Nederland er straks uit ziet. Hoe willen we eigenlijk dat Nederland ‘werkt’ en eruit ziet? Wat is daarvoor nodig? Hoe gaan we met elkaar om om dat te bereiken? We weten niet zeker wat er de komende jaren op ons af komt en hoe snel deze ontwikkelingen gaan. We weten ook niet precies welke nieuwe initiatieven uit de samenleving naar boven komen. Groepen en individuen in de samenleving organiseren zich steeds vaker tot nieuwe coalities die werk maken van een prettige, duurzame leefomgeving. Deze initiatieven moeten meer ruimte krijgen. Die maatschappelijke energie is een nieuwe motor voor de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving.

*Die maatschappelijke energie is een
nieuwe motor voor de ontwikkeling van
de fysieke leefomgeving.*

‘De rijksoverheid’ heeft lang niet altijd het antwoord. Het rijk kan en wil zulke grote vragen ook niet alleen beantwoorden. Bovendien is er niet één antwoord. Het gaat erom dat de (rijks)overheid adaptief te werk gaat. Dan kan door verder vooruit te kijken naar de opgaven die voor ons liggen, met die kennis op tijd maatregelen te nemen en door flexibel in te spelen op nieuwe kansen en inzichten.

Nationale Omgevingsagenda

De Nationale Omgevingsvisie (kortweg NOVI) maakt die adaptieve manier van werken mogelijk. De NOVI is een samenhangende, inspirerende visie op strategisch niveau voor de fysieke leefomgeving. Het is één van de nieuwe instrumenten uit de Omgevingswet, die in 2018 in werking treedt. De tijdshorizon van de NOVI is 2040. Dat is het jaar waarnaar vooruit wordt gekeken voor transities, trends, ontwikkelingen en opgaven.

Om tot de NOVI te komen stellen we eerst een agenda op: de Nationale Omgevingsagenda (NOA). De NOA zet de agenda voor de NOVI, schept helderheid over de doelen van de NOVI en doet uitspraken over de inhoud van, het proces voor en het product NOVI. Wat betreft de inhoud gaat de NOA in op trends, ontwikkelingen en opgaven. Ten aanzien van het proces geeft de NOA inzicht in de rol en de werkwijze van de rijksoverheid tijdens het ontwikkelproces richting NOVI. Als product geeft de NOA inzicht in de aard en de structuur van de NOVI.

Cocreatie

De NOA en de NOVI zijn niet alleen van het rijk. Het rijk is wel trekker van het proces en de NOVI is uiteindelijk alleen voor het rijk bindend. Maar om tot een samenhangende visie te komen is het nodig dat allerlei partijen uit de samenleving samenwerken in een cocreatief proces. Cocreatie is samenwerken, waarbij alle deelnemers invloed hebben op het proces en op het resultaat van het proces (het resultaat kan bestaan uit vorm en inhoud).

Door cocreatie wordt de betrokkenheid groter, de inhoud sterker en daarmee de kwaliteit van het proces en de NOVI beter. Iedereen is mede-eigenaar van de omgeving. Deze Uitnodiging is een uitnodiging aan u om deel te nemen aan dit cocreatieve proces.

Omdat de NOA en de NOVI er wel op tijd moeten liggen (de NOA medio 2016 en de NOVI in 2018), is het proces niet helemaal vrij. Enige structuur is nodig. De cocreatie vindt plaats op en tussen vier velden: het interdepartementale veld (acht ministeries), het interbestuurlijke veld (verschillende overheden), kennis en advies (kennisinstellingen, planbureaus) en het maatschappelijke veld (andere groepen in de samenleving). Hier worden ideeën geopperd en aangescherpt, vinden gesprekken en bijeenkomsten plaats, worden (onderzoeks)rapporten opgeleverd enzovoort.

*Door cocreatie wordt de betrokkenheid groter,
de inhoud sterker en daarmee de kwaliteit van het
proces en de NOVI beter.*

U bent van harte welkom om hieraan deel te nemen. Dat kan door aanwezig te zijn bij de bijeenkomsten die wij organiseren. U kunt ook aansluiten via het online platform. Tijdens de bijeenkomsten verkennen we uiteenlopende thema's en kijken we waar verbindingen liggen die meerwaarde opleveren. Ook brengen we focus aan om te komen tot de grote opgaven.

Verhaallijn

We zijn alvast begonnen met het opstellen van een verhaallijn voor NOA. Ons voorstel is om de volgende verhaallijn te volgen.

Er komen grote opgaven op ons af waar we niet goed voor gesteld staan, bijvoorbeeld rond energie en klimaat. Voor een deel zijn we al op de goede weg. Maar we slagen er nog onvoldoende in om verbindingen te leggen tussen opgaven en zo een eenduidig en samenhangend antwoord te geven op de echt grote **trends en transities** die impact hebben op de fysieke leefomgeving. Dit vraagt om **anders denken en handelen**, om adaptief beleid. Daarom wordt het stelsel van omgevingsrecht aangepast in de nieuwe Omgevingswet. Daarnaast verbinden we het omgevingsbeleid en actualiseren we het waar nodig. Hiervoor wordt een samenhangende visie op strategisch niveau voor de fysieke leefomgeving opgesteld: de **Nationale Omgevingsvisie**. De NOVI inspireert, verbindt en zet aan tot actie. Het inhoudelijke doel van de NOVI is het maximaliseren van omgevingskwaliteit, door concurrentiekracht en leefbaarheid. Om tot de NOVI te komen stellen we eerst een **Nationale Omgevingsagenda** (NOA) op.

We nodigen u van harte uit om te reageren, om mee te denken, om te cocreëren en om samen te werken aan een inspirerende NOVI.

Bij het opstellen van de NOA en de NOVI werken allerlei partijen in **cocreatie** samen. De NOA en de NOVI zijn pas effectief als niet alleen het rijk, maar ook andere overheden, burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties in beweging komen, om gezamenlijk te werken aan de opgaven voor de fysieke leefomgeving. Daarbij gaan we op zoek naar betekenisvolle verbindingen tussen sectoren, regio's, schaalniveaus en in de tijd, die meerwaarde op nationaal niveau toevoegen. Voor de opgaven kijken we op dit moment onder meer naar de zeven **opgaven** die het Jaar van de Ruimte heeft geformuleerd. Het

Jaar van de Ruimte¹ geeft daarmee input voor de NOA. De opgaven zijn: *Maak ruimte voor de energietransitie, Versterk het stedennetwerk, Zorg voor een gezonde leefomgeving, Zet water in als kwaliteitsimpuls, Anticipeer op nieuwe technologie, Hergebruik vrijgekomen ruimtes en Breng agrarische productie in balans met omgeving.*

We gaan **focus** aanbrengen. Om te komen tot de grote transformatieopgaven hanteren we criteria voor publiek belang en kijken we naar de noodzaak om nieuwe verbindingen te leggen. Het slot van de verhaallijn is een **doorkijk naar de NOVI**, waarin we aangegeven op welke manier de opgaven uitgewerkt kunnen worden en wat de planning is tot 2018, het jaar waarin de NOVI gereed moet zijn.

¹ Het Jaar van de Ruimte is een maatschappelijk debat dat in 2015 wordt gevoerd over de ruimtelijke toekomst van Nederland. In deel 3 van deze Uitnodiging is meer informatie opgenomen over het Jaar van de Ruimte.

Verhaallijn Nationale Omgevingsagenda

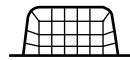
Trends en transities

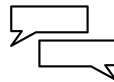
Anders denken en handelen

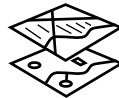
Nationale Omgevingsvisie

Nationale Omgevingsagenda

Cocreatie

Opgaven

Focus

Doorkijk naar de NOVI

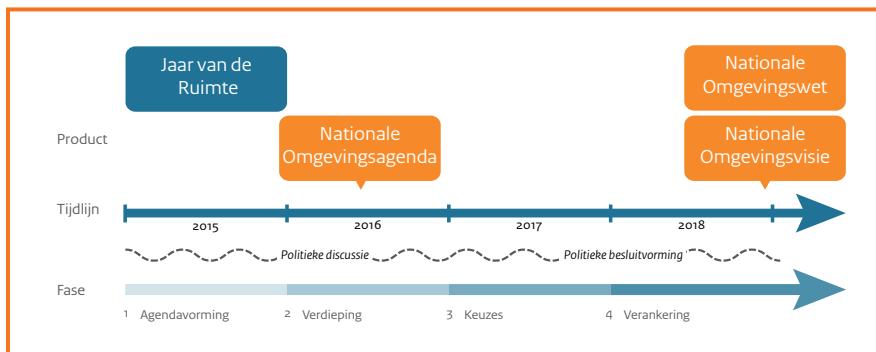
Doe mee!

We nodigen u van harte uit om te reageren op en samen te werken aan een inspirerende NOVI. Meer informatie en de drie delen van deze Uitnodiging kunt u vinden op www.werkplaatsnovi.nl.

Uw ideeën en reacties kunt u sturen naar PostbusNationaleOmgevingsvisie@minienm.nl. We horen ook graag of u wenst deel te nemen aan de bijeenkomsten die we organiseren. Op de website is daarvan een overzicht opgenomen en kunt u uw interesse in de Werkplaats kenbaar maken.

Tijdpad

Een inhoudelijk scherpe NOA in 2016 legt een stevig fundament voor de NOVI in 2018. Om daar te komen hebben we het volgende tijdpad voor ogen. Sinds oktober zijn we online en in bijeenkomsten aan de slag om een stap verder te komen richting NOA. Dat gebeurt aan de hand van onder meer gesprekken, sessies en onderzoeken. Daarbij voeren we

een brede dialoog met en tussen allerlei groepen in de samenleving. We gaan ideeën ophalen, reacties uitlokken, opgaven verkennen, de verhaallijn aanscherpen enzovoort.

Begin februari 2016 verschijnt een voorzet voor de NOA. Begin mei komt er een volgende versie. In juni 2016 biedt het Kabinet de ontwerp-NOA aan aan de Tweede Kamer.

Na de vaststelling van de NOA verschuift vanaf de tweede helft van 2016 de aandacht naar het opstellen van de NOVI. Hierbij gaat het vooral om het uitwerken van de opgaven. De NOVI verschijnt in 2018, op het moment dat de nieuwe Omgevingswet in werking treedt. Het is aan een nieuw Kabinet om deze visie te zijner tijd vast te stellen.

Wij kijken uit naar uw bijdrage aan de NOVI.

Namens Team NOVI²,

David van Zelm van Eldik
Programmaleider Nationale Omgevingsvisie

---

2. Team NOVI is het programmeerteam voor de Nationale Omgevingsvisie. Het team is een samenwerkingsverband van acht ministeries en diverse regionale overheden.

Team NOVI

Informatie: www.werkplaatsnovi.nl

Reactie: PostbusNationaleOmgevingsvisie@minienm.nl

Den Haag, 9 oktober 2015

Uitnodiging

Draag bij aan de
Nationale
Omgevingsvisie^{NOVI}

Deel 2: Verhaallijn

Leeswijzer

Deze Uitnodiging is een eerste stap op weg naar de Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Het is een werkdocument met een aanzet voor de aard en structuur van de Nationale Omgevingsagenda (NOA). De NOA zet de agenda voor de NOVI en is daarmee de basis voor de NOVI.

Deze Uitnodiging heeft het doel te informeren, te inspireren, reacties op te roepen en het gesprek te voeden. De Uitnodiging bestaat uit drie delen:

- > Deel 1 geeft een beknopte toelichting op de aanleiding om een Nationale Omgevingsvisie op te stellen, hoe het proces daar naar toe verloopt en op de hoofdpunten van de verhaallijn.
- > Deel 2 gaat nader in op de verhaallijn van de NOA.
- > Deel 3 geeft achtergrondinformatie en verdieping.

In deze Uitnodiging (versie 9 oktober 2015) is ten opzichte van de versie van 1 oktober de samenhang met het Jaar van de Ruimte nader uitgewerkt.

Door de tekst heen zijn drie soorten boxen opgenomen, te herkennen aan drie iconen:

beschrijft een dilemma

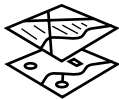
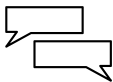
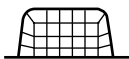
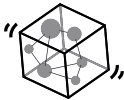
geeft een toelichting

is een voorbeeld

Inhoudsopgave

1. Veranderingen: trends en transitities 5

Trends
Transities

2. Het gaat anders 11

Welk schaalniveau?
Adaptieve aanpak
Een ander omgevingsbestel

3. Nationale Omgevingsvisie 16

Doelen
Fysieke leefomgeving en meer
Verbinden als dat meerwaarde geeft
Tijdhorizon
Hoe ziet de NOVI eruit?

4. Nationale omgevingsagenda 22

Antwoord op vijf vragen
De NOA prikkelt
Hoe ziet de NOA eruit?

5. Cocreatie 23

Samen kom je verder
Vier velden
Spelregels
Offline en online samenwerken
Kansenkaarten

6. Opgaven 30

Opgave 1 - Maak ruimte voor de energietransitie
Opgave 2 - Versterk het stedennetwerk
Opgave 3 - Zorg voor een gezonde leefomgeving
Opgave 4 - Zet water in als kwaliteitsimpuls
Opgave 5 - Anticipeer op nieuwe technologie
Opgave 6 - Hergebruik vrijgekomen ruimtes
Opgave 7 - Breng agrarische productie in balans met de omgeving

7. Focus 31

1e zeef
2e zeef

8. Doorkijk 32

Uitwerking van opgaven
Planning richting 2018

1. Veranderingen: trends en transities

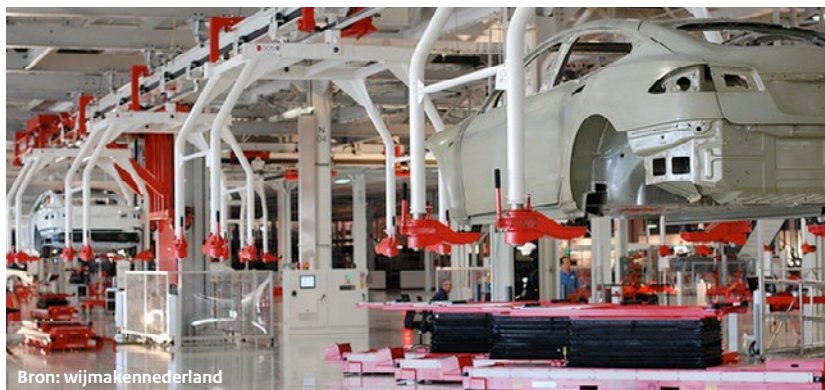
De wereld verandert. Nederland verandert. Nieuwe ontwikkelingen en ingrijpende gebeurtenissen lopen door elkaar heen en volgen elkaar op. Soms verwacht, soms onverwacht. De grond onder onze voeten is

niet zo stevig als we dachten. Dit geeft onzekerheid en ongemak. Het biedt ook nieuwe ideeën, kansen en mogelijkheden. Wat komt er op ons af? Welke effecten hebben deze veranderingen op ons dagelijks leven? Het is niet zo dat Nederland de komende decennia volledig op de schop moet. Wel hebben deze ontwikkelingen grote invloed op hoe Nederland ‘werkt’ en eruit ziet.

Nieuwe productieketens en hun ruimtelijke neerslag: Tesla in Tilburg

Tesla is een mondiaal opererend bedrijf dat zo dicht mogelijk bij de consument wil zitten. In de fabriek in Tilburg assembleert Tesla niet alleen auto's, maar voegt er ook allerlei modificaties aan toe om de auto's te personaliseren. Vervolgens kunnen de auto's binnen 12 uur bij de klant, waar dan ook in Europa, worden afgeleverd. Dat kan omdat Tilburg goed is aangetakt op auto- en spoorwegen. Tesla is daarmee een voorbeeld van de manier waarop zowel productieprocessen en productieketens als de vraag naar ruimte verandert, namelijk van productie naar assemblage en van afgelegen bedrijventerreinen naar werklandschappen nabij de stad die goed zijn aangetakt op het Europese transportnetwerk. Bron: wijmakennederland.nl

Bron: wijmakennederland

De Nationale Omgevingsvisie gaat over het beleid voor de fysieke leefomgeving. Daarom kijkt de NOVI met een brede blik naar ontwikkelingen die hun neerslag hebben in die fysieke leefomgeving. In deze Uitnodiging schetsen we enkele belangrijke (inter)nationale ontwikkelingen.

Trends

Sommige trends zijn redelijk goed voorspelbaar, zoals de voortgaande technologische innovatie. Trends kunnen ook vertragen, tot stilstand komen of hele andere effecten hebben dan eerder verwacht. Voor de NOVI gaan we voorlopig uit van trends¹ op het gebied van demografie, economie, ecologie, technologie en maatschappij. Hebben we hiermee de belangrijkste in beeld? We vernemen graag uw reactie hierop.

Demografie

In Nederland en Europa is sprake van afnemende bevolkingsgroei en van ontgroening en vergrijzing. Het aantal huishoudens neemt toe, onder meer door de stijging van het aantal eenpersoons-huishoudens. Dit vraagt om meer woningen. De beroepsbevolking krimpt en verouderd. Er zijn grote verschillen tussen landen binnen Europa en tussen regio's in Nederland. De verstedelijking zet door. Sommige grote stedelijke regio's zullen veel meer mensen gaan huisvesten, grote steden worden nog groter. Steeds meer dorpen hebben te maken

met leegloop. De komende jaren zal de migratie naar Europa toenemen, onder meer door politieke instabiliteit in regio's aan de rand van Europa en door welvaartverschillen. Onrust in het buitenland heeft gevolgen voor Nederland. Op wereldschaal blijft de bevolking toenemen. De verwachting is dat de bevolking in 2050 9 miljard mensen telt, waarvan 5 miljard mensen in de middenklasse –met bijbehorend consumptiepatroon.

Kleinschalig initiatief vormt de voedingsbodem voor grote transitie.

Economie

De verschuiving van de zwaartepunten in de wereldeconomie is een belangrijke economische trend. Nieuwe groeilanden nemen het grootste deel van de mondiale groei op zich. Op wereldschaal raken inkomen en geopolitieke macht verspreid over meer en andere landen en regio's. Internationaal goed verbonden steden en clusters profiteren.

Ecologie

De groei van de wereldbevolking en de consumptie zet voorlopig door. De druk op de milieukwaliteit, de (fossiele) energievoorraden, het bodemgebruik, de biodiversiteit, water en de voedselvoorziening loopt op. Een voorbeeld daarvan is de uitstoot van broeikasgassen en de opwarming van de aarde, al voor 2030. Spanningen nemen toe in de driehoek energie, voedsel en water. Toenemende druk op één van deze drie werkt

¹ Voor de beschrijving van de trends is gebruik gemaakt van diverse publicaties van het Planbureau voor de Leefomgeving en van de publicatie 'Naar een Dynamische Duurzame Delta, Werken aan verbindingen voor een vernieuwende economie', Ministerie van Economische Zaken, augustus 2015.

door naar de andere twee. Dat leidt in sommige gevallen tot schaarste en geopolitieke spanningen.

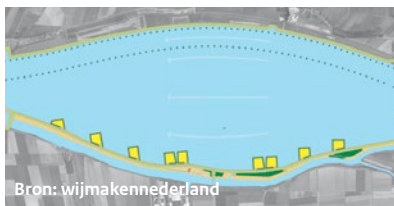
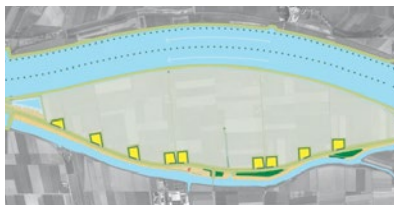
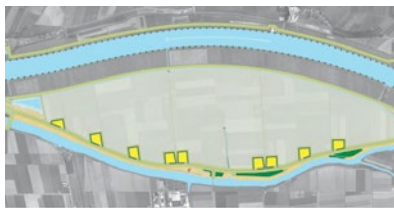
Technologie

De vraag is niet of er nieuwe technologieën komen, maar welke en in welk tempo de vernieuwingen doorwerken in de economische en maatschappelijke ontwikkeling. ICT is als doorbraaktechnologie nog lang niet uitgewerkt. ICT-toepassingen zijn de komende jaren belangrijk voor bijvoorbeeld de zorg, het onderwijs, energie en mobiliteit. Ook op het gebied van duurzaamheid is veel te verwachten,

bijvoorbeeld in de energiesector en de voedselvoorziening. De gevolgen van technologische ontwikkelingen zijn aanzienlijk. Grenzen tussen sectoren vervagen.

Maatschappij

De grenzen tussen werk en vrije tijd, werk en thuis en tussen publiek en privé vervagen. De individualisering zet door. Het gebruik van sociale media blijft groeien. Het gezag en lidmaatschap van organisaties neemt af. Tegelijkertijd ontstaan er nieuwe gelegenheidsnetwerken van burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties.

Leven met water: terpen in de Overdiepe Polder

Het regent steeds vaker en heviger. Rivierstanden stijgen, wateroverlast en overstromingen dreigen. Zo ook in het rivierengebied van Den Bosch tot Waspik. Wanneer het water van de Bergsche Maas erg hoog staat, lopen dorpen en steden langs de rivier gevaar. Door rivierverruiming in de Overdiepe Polder bij Waspik kan er bij hoogwater rivierwater door het gebied stromen. De polder is een waterbergingsgebied. De dijk is verlaagd zodat deze bij hoogwater geen barrière meer vormt. Door terpen aan te leggen, blijven de belangrijke functies voor wonen, werken, landbouw en veeteelt in het gebied behouden. Bron: www.brabantsedelta.nl en www.ruimtevoorderivier.nl

Energieke samenleving

In het voormalige industriegebied Buiksloterham in Amsterdam-Noord wordt door publieke en private partijen een wijk ontwikkeld met grote ambities op het gebied van duurzaamheid, in het bijzonder om circulair te zijn als wijk. Energie is afkomstig uit hernieuwbare bronnen. Producten en materialen worden teruggewonnen voor hergebruik, reparatie en verdere recycling. 'Circulair Buiksloterham' is een Stadslab waar nieuwe vormen van wonen en werken worden gecombineerd met duurzame experimenten, innovatief onderzoek en een eigenzinnige cultuur. Het platform Buiksloterham.nl heeft tot doel om mensen met ideeën te verbinden met mensen met kennis, ervaring, energie en/of geld. De wijk is een levend experiment waar onderzoek en innovatie actief worden aangemoedigd en toegepast. Bron: www.buiksloterham.nl

Bron: Buiksloterham & Co

Een belangrijke maatschappelijke trend is de energieke samenleving. Individuen en groepen in de samenleving organiseren zichzelf tot nieuwe coalities. Zij realiseren ideeën die vaak iets extra's toevoegen met een verrassend resultaat of brengen geheel nieuwe zaken tot stand. Een flink aantal burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties maakt op die manier zelf werk van een prettige, duurzame leefomgeving. Mensen verlangen meer dan vroeger ruimte om hun ambities waar te kunnen maken. Die maatschappelijke energie is een nieuwe motor voor de ontwikkeling van de fysieke leefomgeving. Een onmisbare motor, juist bij de grote opgaven, want kleinschalig initiatief vormt de voedingsbodem voor grote transities. Er gaat een verbindende en vernieuwende invloed van uit. Aan creatieve en vindingrijke koplopers is geen gebrek.

De energieke samenleving brengt niet alleen nieuwe ontwikkelingen tot stand, maar kan deze ook tegenhouden. Een voorbeeld hiervan is het verzet tegen ondergrondse CO₂-opslag en tegen windmolens in de buurt van woningen. Een ander aspect is de toenemende tweedeling tussen mensen met zelforganiserend vermogen en toegang tot informatie en de groep die dit vermogen en deze informatie niet heeft. Dit is voor de overheid een aspect om rekening mee te houden.

Transities

Een transitie is een overgangsfase en heeft een ontwrichtende werking op de samenleving. Nieuwe ideeën en nieuwe

Bandbreedte

Door trends te combineren ontstaan toekomstscenario's. Een vraag daarbij is binnen welke bandbreedte we kijken naar trends en ontwikkelingen. Eind 2015 worden de WLO-scenario's (Welvaart en Leefomgeving) gepubliceerd. De WLO-scenario's zijn een belangrijke basis voor het beleid van het rijk. Ze geven een beeld van de belangrijkste toekomstige ontwikkelingen voor de fysieke leefomgeving in Nederland en van de onzekerheid die daarover bestaat over een tijdsperiode van 35 jaar, tot het jaar 2050. Ons voorstel is om in de NOA en de NOVI uit te gaan van de bandbreedte van deze WLO-scenario's.

samenwerkingsvormen ontwikkelen zich (langzaam) tot een nieuwe werkelijkheid. In een transitie komen verschillende soorten trends samen en worden groepjes individuen, met initiatieven 'van onderop', belangrijk. Burgerinitiatieven, samenwerkende ondernemers, spraakmakende burgemeesters. Het is nog onbekend waar het precies op uit draait. Wat wel zeker is, is dat het oude systeem verdwijnt. Omdat het niet meer werkt, niemand er nog naar luistert en niemand er nog gebruik van maakt. De transitiefase is voorbij als er een nieuw systeem is ontstaan.

Transities gebeuren. Ze zijn niet tegen te houden. De vraag is hoe de samenleving met daarbinnen de overheid daarmee omgaat. Voor de korte termijn lijkt het vaak handiger en goedkoper om voort te gaan op de oude voet. Maar op langere termijn is dat onhoudbaar. Hervormen is makkelijker gezegd dan gedaan. Oude systemen,

gebruiken en gewoontes laten zich niet een-twee-drie aan de kant zetten. Er zijn overtuigingen, (financiële) belangen en posities aan verbonden. Wil de overheid meebewegen met en inspringen op transities, dan vraagt dat de bereidheid om oude, niet duurzame technologieën, productieprocessen en instellingen ter discussie te stellen.

Energietransitie

Bron: wijmakennederland

Eén van de grootste transities is de energietransitie. Er zijn veel definities in omloop over wat energietransitie is. Op hoofdlijnen komt het erop neer dat er een overgang plaatsvindt van het gebruik van fossiele brandstoffen zoals olie, gas en kolen naar energiebronnen zoals windenergie, zonne-energie en energie uit stromend water. Er zijn uiteenlopende oorzaken voor de energietransitie. De voorraad fossiele brandstoffen raakt op. Het winnen van fossiele brandstoffen heeft in toenemende mate nadelige gevolgen voor natuur en landschap, zoals de aardbevingen door de gaswinning in Groningen. De CO₂ die vrijkomt bij het gebruik van fossiele brandstoffen draagt bij aan de

klimaatverandering. Ook speelt de afhankelijkheid van bepaalde landen die de fossiele brandstoffen leveren een rol (Rusland, Saoedi-Arabië). Verder nemen de mogelijkheden om hernieuwbare energie op te wekken toe door nieuwe technologieën. Bij de overgang naar duurzame energie hoort de ontwikkeling dat niet alleen grote bedrijven energie en elektriciteit produceren, maar dat ook consumenten zelf energie kunnen opwekken. Met de energietransitie gaan ook allerlei andere veranderingen gepaard, bijvoorbeeld op het gebied van financiering en het gebruik van de ruimte.

* Het Kabinet brengt in december 2015 een visie uit op de energievoorziening in Nederland, gevolgd door een beleidsagenda in de tweede helft van 2016. Deze worden meegenomen in het proces richting NOVI.

2. Het gaat anders

Er zijn grote opgaven. Die zijn lang niet allemaal nieuw. Maar we slagen er nog onvoldoende in om verbindingen te leggen tussen die grote opgaven en om een samenhangend antwoord te geven. We zijn wel op de goede weg. Het Deltaprogramma is daarvan een mooi voorbeeld. Maar het kan nog beter. Het huidige overleg- en besluitvormingssysteem voor de fysieke leefomgeving werkt niet goed meer. Grote opgaven vragen om een andere manier van werken: samenbindend, stimulerend en innovatief. De samenleving vraagt om meer ruimte, letterlijk en figuurlijk, om te kunnen handelen. De overheid is geen partij als alle anderen, maar is voor het bereiken van haar doelen wel steeds meer afhankelijk van wat anderen doen. Veel problemen – denk aan klimaatverandering, verlies aan biodiversiteit en de grondstoffenproblematiek – zijn te groot en te hardnekkig om het zoeken naar oplossingen alleen bij de overheid neer te leggen. Dat vereist een andere rol van de overheid.

Het beleid en de regels voor de fysieke leefomgeving moeten het mogelijk maken dat mensen en groepen in de samenleving, waaronder de overheid, zich wendbaar kunnen gedragen, kansen kunnen benutten en ongewenste zaken kunnen voorkomen of afweren. Meer ruimte geven aan de samenleving vraagt niet minder van de overheid, maar iets anders. Hoe kan de overheid in (beleids)processen op een goede manier omgaan met de toenemende veelheid aan maatschappelijke belangen? Wie wordt

Benthemplein in Rotterdam

Het Benthemplein is een plein midden in Rotterdam. Bij droog weer zijn er op het plein plekken om te basketballen en te skaten. Bij zware regenval kunnen bassins het regenwater van het plein en de daken opvangen. Bij elkaar ongeveer 1,7 miljoen liter water. Dat water hoeft daardoor niet meer naar het riool, dat daardoor minder snel overstroomt. Zo helpt het plein om droge voeten te houden terwijl regenbuien steeds heftiger worden.

Bron: www.rotterdam.nl/benthemplein

Bron: www.cqo.org

daarbij betrokken en wie niet? Wie bepaalt dat? Hoe kan de overheid de nieuwe vormen van eigen inzet van burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties beter benutten? Hoe zorgt de overheid in deze dynamische omgeving voor de toch noodzakelijke continuïteit van (de hoofdlijnen van) beleid? Op deze vragen wil de NOVI een antwoord geven.

Welk schaalniveau?

De NOVI is een nationale visie, met uitspraken over Nederland² en het Nederlandse deel van de Noordzee. Maar veel ontwikkelingen waarmee Nederland te maken heeft zijn internationaal en werken door op lokaal niveau.

Internationaler

Om tot de NOVI te komen kijken we nadrukkelijk over de grens. Veel trends, ontwikkelingen en opgaven spelen ook in buurlanden, in de Europese Unie of over de hele wereld.

Uitdagingen rond bijvoorbeeld duurzaamheid hebben vaak een mondiaal karakter. Denk aan de klimaatverandering. Volgens schattingen neemt de CO₂-uitstoot tot 2050 met 70% toe, onder meer door het verbruik van fossiele brandstoffen. Dit draagt bij aan de opwarming van de aarde, met alle problemen van dien.

---

² De NOVI gaat niet in op de eilanden Bonaire, Sint Eustatius en Saba. Sinds 10 oktober 2010 zijn deze drie eilanden onderdeel van het Koninkrijk der Nederlanden als drie openbare lichamen. Daarvoor waren het eilandgebieden van de Nederlandse Antillen, een voormalig land binnen het Koninkrijk der Nederlanden.

Daarom zet ook Nederland zich in om de CO₂-uitstoot te verminderen. Nederland kan dit niet alleen. Bovendien kan te streng beleid averechts werken, als productie zich verplaatst naar landen met minder schone productietechnieken. Dat neemt niet weg dat Nederland hier niet alleen een groot belang, maar ook een verantwoordelijkheid heeft.³

Niet alle opgaven spelen door het hele land en niet alle opgaven spelen alleen maar in Nederland

Voor zulke opgaven is een internationale aanpak nodig. Maatregelen of afspraken die alleen binnen Nederland gelden, zetten dan te weinig zoden aan de dijk. De nationale aanpak moet aansluiten op de aanpak in andere landen. Andere voorbeelden zijn vraagstukken rond grensoverschrijdende rivieren (wateroverlast, droogte), Europese infrastructuurnetwerken (energie, rails, wegen, ICT) en grensoverschrijdende ecosystemen. Voor veel van deze onderwerpen werken landen al samen en zijn afspraken gemaakt.

Lokaler

Naast dit internationaler worden van opgaven staat de ontwikkeling dat meer zaken ook lokaler worden. Om bij het duurzaamheid-vraagstuk te blijven: een voorbeeld zijn buurtgenoten die samen een duurzame energievoorziening willen opzetten, maar last

---

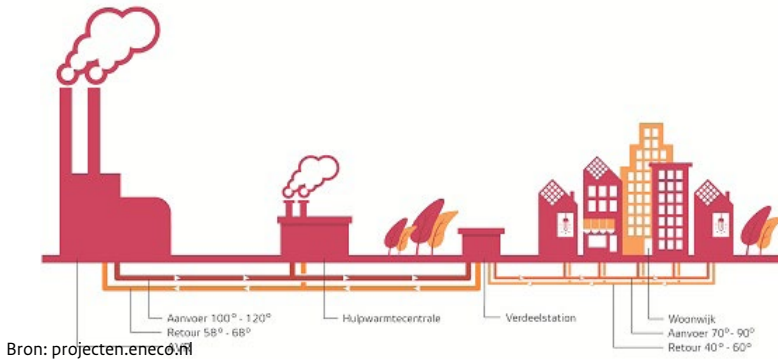
³ Ministerie van Economische Zaken, 'Naar een Dynamische Duurzame Delta, Werken aan verbindingen voor een vernieuwende economie', augustus 2015

Leiding over Noord

Leiding over Noord is een warmtetransportnet van Rozenburg naar Rotterdam. Via dit bijna 17 kilometer lange tracé transporteert Eneco restwarmte vanuit een afvalverwerker in de haven, via Vlaardingen en Schiedam, naar het stadsverwarmingsnet van Rotterdam-Noord. Zo worden 95.000 huizen verwarmd. Dit bespaart veel CO₂-uitstoot. Voor de aanleg waren 30 permanente en 200 tijdelijke vergunningen nodig. Een flinke klus, maar het is gelukt. In de toekomst kunnen wellicht ook Vlaardingen en Schiedam worden aangesloten op het net. Bron: projecten.eneco.nl/leidina-over-noord.

hebben van regels die gelden voor de fysieke leefomgeving. Praktische zaken in de uitvoering krijgen ze niet voor elkaar, omdat de regels dat niet toestaan. Dan is het goed om te kijken of (op verantwoorde wijze) uitzonderingen gemaakt kunnen worden, of dat belemmeringen weggenomen kunnen worden.

Niet alle opgaven spelen door het hele land en niet alle opgaven spelen alleen maar in Nederland. Wat is het (bestuurlijke) schaalniveau waarop opgaven kunnen worden opgelost? Hoe kan het rijk andere overheden helpen met de opgaven die daar

spelen? Wat verwachten dorpen, steden en provincies van de rijksoverheid? Dit zijn vragen waarop in de NOVI wordt ingegaan.

Adaptieve aanpak

Partijen die betrokken zijn bij het beleid voor de fysieke leefomgeving gaan op een andere manier samenwerken. Dat betekent dat overheden, waaronder het rijk, op een andere manier beleid maken en uit (laten) voeren. Dat kan met een adaptieve aanpak. Adaptief beleid is niet het uitstellen van broodnodige keuzes. Het gaat om het bieden van ruimte binnen een helder kader. Met een adaptieve aanpak kunnen ideeën, ontwikkelingen en

Omwisselbesluit Ruimte voor de Rivier

De doelstelling van het programma Ruimte voor de Rivier was dat het Nederlandse rivierensysteem in 2015 een wateraanbod van 16.000 kubieke meter per seconde veilig moet kunnen afvoeren. Het rijk had hiervoor twee miljard euro gereserveerd. Voor de periode tot 2015 was een serie maatregelen uitgewerkt die uitgevoerd had kunnen worden, maar waarvoor ook alternatieven mogelijk waren. Regio's mochten met alternatieve plannen komen, als in het betreffende riviervak maar ten minste de geplande afvoercapaciteit mogelijk was. Bovendien mochten latere maatregelen voor een extra waterpeilverlaging niet onmogelijk worden. Deze mogelijkheid van een 'omwisselbesluit' heeft op een aantal plekken geleid tot de uitvoering van een alternatief plan, waarbij winst is geboekt in de omgevingskwaliteit ten opzichte van het oorspronkelijke plan en is voldaan aan de beoogde verlaging van het waterpeil. Er is meerwaarde ontstaan door de koppeling met andere sectoren en doelen (bijvoorbeeld verkeerskundig, ecologisch, landschappelijk of recreatief). De rijksoverheid heeft op de plekken waar het omwisselbesluit is toegepast de voor dat riviervak gereserveerde financiële middelen ingezet. De extra inrichtingsmaatregelen die de regionale plannen meerwaarde geven, moesten worden gefinancierd door de regionale partijen.

Bron: www.staad-groep.nl

tegenslagen die opkomen tijdens de voorbereiding of de uitvoering van beleid worden opgevangen en zo mogelijk benut. Adaptief beleid voeren is mogelijk door ver vooruit te kijken naar de opgaven die voor ons liggen, met die kennis op tijd maatregelen te nemen en daarbij de mogelijkheid houden om flexibel in te spelen op nieuwe kansen en nieuwe inzichten.

Een voorbeeld hiervan is het omwisselbesluit, waarmee is gewerkt bij Ruimte voor de Rivier.

Een ander omgevingsbestel

Hierboven hebben we geconstateerd dat ‘het anders gaat’ en dat de rol van de overheid in de fysieke leefomgeving verandert. Om die nieuwe rol te kunnen invullen zijn twee belangrijke veranderingen in gang gezet: de Omgevingswet en de Nationale Omgevingsvisie.

In 2018 treedt de Omgevingswet in werking. Hiermee wordt het juridische stelsel van het omgevingsrecht aangepast. Er komt één wet die alle wetten en regels op het gebied van de fysieke leefomgeving vereenvoudigt en bundelt. Deze Omgevingswet geldt vanaf 2018. Hiermee vindt een overgang plaats van 26 wetten, 120 AMvB's, 120 ministeriële regelingen en circa 80 beleidsvisies naar 1 Omgevingswet, 4 AMvB's, circa 10 ministeriële regelingen en 1 Nationale Omgevingsvisie. Het maatschappelijke doel van de Omgevingswet luidt als volgt: “Deze wet is, met het oog op duurzame ontwikkeling, de woonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van

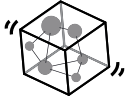
Hoe ver gaat de integratie?

Een belangrijk uitgangspunt van de Omgevingswet en de NOVI is integraal en sectoroverstijgend denken, plannen en uitvoeren. In het verlengde hiervan zou de inhoud van de NOVI direct gekoppeld kunnen worden aan financiële fondsen. In de NOVI ligt dan de legitimatie van de inzet van rijksmiddelen besloten. Een andere mogelijkheid is dat de NOVI inzet op de integratie van beleid en bewust niet op integratie van financiële fondsen.

het leefmilieu, gericht op het in onderlinge samenhang a) bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit en b) doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving ter vervulling van maatschappelijke behoeften.”⁴

In 2018 moet ook de Nationale Omgevingsvisie er liggen: een samenhangende, inspirerende visie op de fysieke leefomgeving en de mogelijkheden voor partijen daarin. De NOVI zet aan tot een zorgvuldig en volhoudbaar gebruik van de omgeving. De opmaat voor deze Nationale Omgevingsvisie (NOVI) is de Nationale Omgevingsagenda (NOA). De volgende hoofdstukken gaan in op de NOVI en de NOA.

⁴ Omgevingswet artikel 1.3, Maatschappelijke doelen van de wet. Eerste Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 962, A

3. Nationale Omgevingsvisie

De Nationale Omgevingsvisie is voor het rijk een kans om te transformeren. De wereld en de samenleving veranderen. Dan is het onvermijdelijk dat ook de overheid, als onderdeel van de samenleving, zelf verandert en een andere aanpak hanteert om te komen tot beleid voor de fysieke leefomgeving en de uitvoering daarvan. Het is niet zo dat al het huidige beleid dat effect heeft op de fysieke leefomgeving overboord moet. Veel gaat goed. Veel kan ook beter. Eenduidiger, met meer samenhang tussen sectoren en met meer samenwerking met de samenleving.

De omgevingsvisie is één van de zes instrumenten⁵ uit de Omgevingswet. Rijk, provincies en gemeenten zijn verplicht een omgevingsvisie op te stellen. De omgevingsvisie van het rijk heet de Nationale Omgevingsvisie. De Rijksbegroting 2016, die op het moment van schrijven van deze Uitnodiging nog door het Parlement behandeld moet worden, zegt hierover: “Conform het wetsvoorstel Omgevingswet ontwikkelt het Rijk voor 2018 een integrale

5 De zes instrumenten uit de Omgevingswet zijn: 1. Omgevingsvisie, 2. Programma (een programma bevat concrete maatregelen voor bescherming, beheer, gebruik en ontwikkeling van de leefomgeving), 3. Decentrale regelgeving (decentrale overheden brengen hun regels over de leefomgeving bijeen in één gebiedsdekkende regeling), 4. Algemene rijksregels voor activiteiten (algemeen geldende regels voor de bescherming van de leefomgeving), 5. Omgevingsvergunning (initiatiefnemers kunnen via één aanvraag bij één loket duidelijkheid krijgen voor alle activiteiten die zij willen uitvoeren), 6. Projectbesluit (procedure voor besluitvorming over complexe projecten).

De rijksoverheid en nationaal belang

Voor een effectieve uitvoering van de NOVI zal het rijk helder moeten zijn over waar het een nationaal belang ziet. Daarmee wordt het handelen van het rijk transparant en voorspelbaar voor andere partijen die betrokken zijn bij de NOVI. Ook voor de inzet door het rijk van andere instrumenten in het omgevingsstelsel is het gewenst, om deze inzet te baseren op een aanduidbaar nationaal belang. Hoewel de NOVI alleen bindend is voor het rijk, kan voor de uitvoering van het beleid in de NOVI bijvoorbeeld regelgeving in de vorm van een algemene maatregel van bestuur (amvb) worden ingezet.

visie op het beleid voor de fysieke leefomgeving. Deze Nationale Omgevingsvisie wordt een samenhangende visie op strategisch niveau, die de sectorale visies en beleidsplannen (onder andere het Milieubeleidsplan (Wet milieubeheer), de Structuurvisie (Wet ruimtelijke ordening), het Verkeer en Vervoersplan (Planwet verkeer en vervoer), het Waterplan (Waterwet) en het Natuurbeleidsplan (Natuurbeschermingswet)) vervangt. De komende periode bepaalt het Rijk – in overleg met andere overheden en betrokken partners – de Nationale Omgevingsagenda. Hierin staan de prioritaire onderwerpen, procesaanpak en planning van de Nationale Omgevingsvisie. Dit zal landen in

de Nationale Omgevingsagenda. Het voortouw voor de Nationale Omgevingsvisie ligt bij het Ministerie van IenM. Het is aan een nieuw Kabinet om deze visie te zijner tijd vast te stellen.”

Doelen

Bij de doelen van de NOVI maken we onderscheid tussen basiswaarden, inhoudelijke doelen en systeemdoelen. Daarnaast gelden er enkele principes voor de NOVI, onder meer afkomstig uit het milieubeleid.

Basiswaarden

Basiswaarden dienen als baken voor de vele keuzes die gemaakt gaan worden bij het doorlopen van het proces van agendavorming tot daadwerkelijke transformaties in de fysieke leefomgeving. De basiswaarden van de NOVI verbinden de deelnemende partijen onderling, ook als het proces spannend wordt. Lerend van onder andere het Deltaprogramma is ons voorstel om te kiezen voor solidariteit, adaptiviteit en duurzaamheid als basiswaarden van de Nationale Omgevingsvisie.

- > Solidariteit betreft de wijze van verdeling van de lusten en de lasten van gekozen strategieën en maatregelen over generaties, over gebieden en over sectoren.
- > Adaptiviteit gaat over de ruimte die nodig is om adequaat te kunnen inspelen op veranderingen in het klimaat, veranderende sociaal-economische ontwikkelingen, transities waarvan we het verloop nog niet kennen

en voor het inzetten van innovatieve methoden.

- > Duurzaamheid als basiswaarde betekent dat de NOVI in belangrijke mate bijdraagt aan duurzame ontwikkeling. Kansen benutten om onze welvaart en ons sociaal en natuurlijk kapitaal te laten groeien en weerstand bieden tegen ontwikkelingen die dit juist onder druk zetten.

De basiswaarden van de NOVI verbinden de deelnemende partijen onderling, ook als het proces spannend wordt.

Inhoudelijk doel

Basis voor het inhoudelijke doel van de NOVI is het maatschappelijke doel van de Omgevingswet: duurzame ontwikkeling, de bewoonbaarheid van het land en de bescherming en verbetering van het leefmilieu, gericht op het in onderlinge samenhang a) bereiken en in stand houden van een veilige en gezonde fysieke leefomgeving en een goede omgevingskwaliteit en b) doelmatig beheren, gebruiken en ontwikkelen van de fysieke leefomgeving ter vervulling van maatschappelijke behoeften.⁶

Het voorstel voor het inhoudelijke doel van de NOVI is het maximaliseren van omgevingskwaliteit. Het onderliggende doel is tweeledig: concurrentiekracht én leefbaarheid. Soms worden deze twee doelen

⁶ Omgevingswet artikel 1.3, Maatschappelijke doelen van de wet. Eerste Kamer, vergaderjaar 2014–2015, 33 962, A

als tegenstelling neergezet. De NOVI onderschrijft het uitgangspunt dat beide doelen niet zonder elkaar tot optimale realisatie kunnen komen en zoekt naar de verbintenis en onderlinge versterking van de twee begrippen. De basiswaarden solidariteit, adaptiviteit en duurzaamheid helpen daarbij.

Doel van de NOVI is het maximaliseren van omgevingskwaliteit

Systeemdoel

Als systeemdoel van de NOVI houden we de vier systeemdoelen van de Omgevingswet aan. Dit zijn:

- > Het vergroten van de inzichtelijkheid, de voorspelbaarheid en het gebruiksgemak van het omgevingsrecht;
- > Het bewerkstelligen van een samenhangende benadering van de fysieke leefomgeving in beleid, besluitvorming en regelgeving;
- > Het vergroten van de bestuurlijke afwegingsruimte door een actieve en flexibele aanpak mogelijk te maken voor het bereiken van doelen voor de fysieke leefomgeving;
- > Het versnellen en verbeteren van besluitvorming over projecten in de fysieke leefomgeving.

Principes

In de Omgevingswet is opgenomen dat de NOVI rekening moet houden met enkele specifieke beginselen uit het milieubeleid. Dit

zijn het voorzorgbeginsel, het beginsel van preventief handelen, het beginsel dat milieuaantastingen bij voorrang aan de bron worden bestreden en het beginsel dat de vervuiler betaalt. Daarbij gelden het beginsel van preventief handelen en het voorzorgbeginsel ook voor de onderdelen van de fysieke leefomgeving die niet tot het milieu behoren. Deze twee beginselen gelden voor het gehele fysieke omgevingsbeleid. Aan deze rij zouden nog enkele principes voor de NOVI kunnen worden toegevoegd.

Fysieke leefomgeving en meer

De Nationale Omgevingsvisie is een visie op de fysieke leefomgeving. De fysieke leefomgeving omvat in ieder geval⁷ bouwwerken, infrastructuur, watersystemen, water, bodem, lucht, landschappen, natuur en cultureel erfgoed.

Mensen willen leven in een veilige en gezonde omgeving, comfortabel wonen met in de buurt winkels, scholen en sportvoorzieningen en zich gemakkelijk en snel kunnen verplaatsen. Dit alles graag met droge voeten, verantwoord geproduceerd voedsel en duurzaam opgewekte energie. Voor een goed draaiende economie zijn grondstoffen, kantoren en bedrijventerreinen nodig, maar ook leveringszekerheid van energie, voldoende vervoermogelijkheden en een arbeidsmarkt van voldoende kwantiteit en kwaliteit. Voor een gezonde leefomgeving van mensen is bescherming nodig tegen geluidsoverlast en schadelijke stoffen. Voor

⁷ Omgevingswet, Hoofdstuk 1, Afdeling 1.2 Toepassingsgebied en doelen. Artikel 1.2 Fysieke leefomgeving

veiligheid is onder meer bescherming tegen wateroverlast nodig. Voor natuur en behoud van ons erfgoed is het nodig dat sommige delen van Nederland minder intensief of op aangepaste wijze worden gebruikt.

Het is een hele uitdaging om al deze wensen en voorwaarden met elkaar te combineren. Dit alles speelt op concrete plekken. In straten, op pleinen, in dorpen en steden, rond wegen en rivieren, in landbouwgebieden, in natuurgebieden. Op een plek in een fysieke leefomgeving met een eigen geschiedenis en een eigen karakter, met een 'eigen DNA'. Soms moeten keuzes worden gemaakt, omdat niet aan alle wensen tegemoet kan worden gekomen. Ook kan een activiteit op een bepaalde plek ronduit ongewenst zijn.

Verder moeten we niet alleen kijken naar het hier en nu, maar ook naar de effecten op het landschap in de toekomst, voor volgende generaties.

Plekken met een eigen DNA

Hoe kunnen we de opgaven in de fysieke leefomgeving samenhangend benaderen? Hoe kunnen we zorgen voor slimme combinaties? Hoe kunnen we nieuwe ontwikkelingen inpassen in de bestaande omgeving? Hoe kunnen we de omgeving verrijken met nieuwe opgaven, zonder bestaande waarden te verliezen?

Afgezien van deze vragen, moeten we breder kijken dan alleen de fysieke leefomgeving. Het gaat ook om ontwikkelingen die op zichzelf niet fysiek van aard zijn, maar die wel effecten hebben in de fysieke leefomgeving. Financieel beleid bijvoorbeeld, zoals belastingvoordelen of subsidies voor bepaalde productiemethoden, kan ruimtelijke effecten hebben (uitsortering, concentratie, verdrijving). Het gaat dus ook om de vraag hoe financieel-economische en sociaal-culturele aspecten inwerken op de fysieke leefomgeving.

Vervangen of kop erop?

Een aandachtspunt is hoe de NOVI zal omgaan met bestaand beleid. De NOVI, samen met de eronder hangende uitvoeringsprogramma's, kan op termijn alle bestaande visies voor de fysieke leefomgeving vervangen. Of de NOVI kan een inspirerend 'kopverhaal' zijn voor de bestaande visies. Ons voorstel is dat de NOVI een samenhangende visie is voor strategische thema's, met daaronder (uitvoeringsgerichte) programma's. Die programma's kunnen sommige van de bestaande visies meteen vervangen, andere meer geleidelijk of na enige tijd.

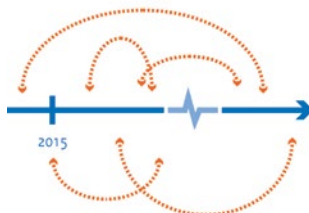
Verbinden als dat meerwaarde geeft

De NOVI zet de urgente opgaven voor de fysieke leefomgeving neer. Voor een deel komen die opgaven voort uit bestaand beleid dat geïntegreerd kan worden door het leggen van verbindingen. De NOVI brengt een groot deel van het bestaande beleid dat inwerkt op

Vier soorten verbindingen

- > **Verbindingen tussen sectoren.** Het merendeel van de opgaven voor het omgevingsbeleid grijpt aan op meer dan één sector. Juist door de samenhang tussen sectoren op te zoeken en door te verhelderen wat de doelen, de claim of een oplossing van de ene sector betekent voor de andere sector(en), ontstaan kansen. Dan komt een bredere opgave in zicht, die een sectoroverschrijdende of misschien wel werkelijk integrale oplossing mogelijk maakt.
- > **Verbindingen tussen schaalniveaus.** Een werkwijze of instrument dat goed blijkt te werken op een bepaalde plek voor een bepaalde opgave, werkt wellicht ook bij de aanpak van een andere opgave, op een ander schaalniveau. Daarnaast gaat het om de noodzaak of meerwaarde van afstemming tussen (bestuurlijke) schaalniveaus.
- > **Verbindingen tussen regio's.** Het is zonde als (bestuurlijke) grenzen een bredere oplossing in de weg staan. Opgaven rond infrastructuur en water strekken zich bijna altijd uit over meerdere regio's.
- > **Verbindingen in de tijd.** Door bij een opgave naar de mogelijkheden en belemmeringen op zowel korte als lange termijn te kijken, kunnen nieuwe, adaptieve oplossingen ontstaan.

de fysieke leefomgeving bijeen. Dit beleid is nu opgenomen in sectorspecifieke beleidsnota's en beleidsvisies.⁸

Het gaat om verbindingen tussen sectoren, tussen schaalniveaus, tussen regio's en om verbindingen in de tijd. Verbindingen zijn betekenisvol als ze een hogere omgevingskwaliteit bieden of een meer langdurige, meer adaptieve oplossing tegen dezelfde kosten (geld, inspanning e.d.).

Het is denkbaar dat er sectoraal beleid bestaat met effect op de fysieke leefomgeving, waarvoor het niet nuttig of mogelijk is om verbindingen te leggen met andere sectoren. Er zijn dan geen betekenisvolle verbindingen te leggen die voor meerwaarde zorgen en evenmin zijn er inconsistenties met ander (sectoraal) beleid. Zulk beleid kan sectoraal worden voortgezet.

Daarnaast zet de NOVI nieuwe opgaven neer. Nieuwe ontwikkelingen en nieuwe verbindingen stellen ons voor nieuwe opgaven,

⁸ De eerste stap in deze integratieslag van beleid dat effect heeft op de fysieke leefomgeving is het in beeld brengen van bestaand beleid en beleid dat in ontwikkeling is. Het bestaande beleid is opgenomen in circa 80 documenten. Een overzicht hiervan is opgenomen in deel 3 van deze Uitnodiging. Vervolgens wordt bekeken of het logisch is om dit beleid (ongewijzigd) te continueren of dat er betekenisvolle verbindingen, met meerwaarde op nationaal niveau, gelegd kunnen worden tussen beleidssectoren. Ook kan het nodig zijn, bij inconsistenties tussen beleid of bij verouderd beleid, om prioriteiten te stellen of keuzes te maken. Behalve naar het bestaande beleid wordt ook gekeken naar voornemens om beleid te wijzigen en naar nieuwe beleidsaccenten. Zo ontstaat een compleet beeld van het actuele beleid, waarin ook veranderende doelen en verschoven accenten hun plek krijgen. Ook dit zal kansen bieden voor het leggen van betekenisvolle verbindingen, bijvoorbeeld omdat de aandacht in verschillende domeinen misschien verschuift in dezelfde richting.

waarmee we in het verleden nog niet te maken hadden. Of waarmee we op zijn minst op een andere manier moeten omgaan dan tot nu toe.

Tijdhorizon

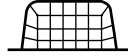
De tijdhorizon van de NOVI is 2040. Dat is het jaar waarnaar vooruit wordt gekeken voor transities, trends, ontwikkelingen en opgaven. De NOVI is dus geen blauwdruk voor de fysieke leefomgeving in 2040 en is ook niet 'geldig' tot 2040. De verwachting is dat we door vooruit te kijken in de tijd inzicht krijgen in de vraag waarmee en hoe partijen in de samenleving, waaronder de (rijks)overheid, vanaf 2018 aan de slag kunnen.

Het jaar 2040 komt op deze manier terug in uiteenlopende visies. Het is voor veel onderwerpen een logische horizon. Ook het Jaar van de Ruimte hanteert 2040. Maar het

Vaste looptijd of actualiseren?

De NOVI is een richtinggevende visie voor de langere termijn. De NOVI zou een vaste looptijd kunnen hebben en daarna geheel vervangen kunnen worden door een nieuwe NOVI. Een andere mogelijkheid is dat de NOVI geregeld (jaarlijks?) wordt geactualiseerd. Daarbij gaat het met name om aanpassingen in de programmering. De NOVI is zo een dynamisch document. Ons voorstel is om de NOVI geregeld te actualiseren.

Deltaprogramma bijvoorbeeld kijkt naar 2100. 2040 is daarmee ook een willekeurig moment.

Hoe ziet de NOVI eruit?

Hoe de NOVI er precies uit komt te zien, staat nog niet vast⁹. Het kan een boekje zijn, een interactieve website met filmpjes, achtergrondinformatie en interviews of iets geheel anders. Eén ding is zeker: de NOVI is inspirerend en daagt uit. Het wordt dus geen saai document.

4. Nationale Omgevingsagenda

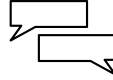
Als de Omgevingswet van kracht wordt in 2018, moet ook de NOVI gereed zijn. Vooruitlopend daarop wordt eerst de Nationale Omgevingsagenda (NOA) opgesteld. De NOA, die in juni 2016 klaar moet zijn, is de basis voor het opstellen van de NOVI.

Antwoord op vijf vragen

De NOA geeft antwoord op de volgende vijf vragen:

1. Wat zijn de (onvermijdelijke) ontwikkelingen voor de fysieke leefomgeving van Nederland tot 2040 en welke opgaven en kansen destilleren we daaruit?
2. Bestaand beleid:
  - > Hoe verhouden staande beleidkeuzes zich tot de ontwikkelingen en opgaven?
  - > Waar ligt het publieke belang, en wat is daarbinnen de mogelijke rijksrol?
  - > Welke dubbelingen, inconsistenties en hiaten dienen te worden opgelost?
3. Inhoud
  - > Welke betekenisvolle verbindingen tussen sectoren hebben belang bij nationale aanpak?
  - > Welke betekenisvolle verbindingen tussen regio's hebben belang bij nationale aanpak?
  - > Welke internationale urgenties hebben belang bij nationale aanpak?
  - > Waar moet een nationale benadering vooral achterwege blijven?

⁹ De NOVI wordt in ieder geval opgenomen op de website www.ruimtelijkeplannen.nl. Hier zijn bestemmingsplannen, structuurvisies en algemene regels te vinden die zijn opgesteld door gemeentes, provincies en het rijk. De website maakt inzichtelijk (naar gebied en naar onderwerp) wat overheden van plan zijn.

4. Proces

- > Wat moeten kenmerken zijn van het proces, tot welke cultuur van samenwerken moet het leiden?
- > Hoe willen betrokken actoren zelf bijdragen aan het proces?

5. Product

- > Wat moeten kenmerken zijn van het product NOVI, hoe stuurt het en van wie is het?

De NOA prikkelt

Een inhoudelijk scherpe NOA in 2016 legt een stevig fundament voor de NOVI in 2018.

Mag het schuren?

De NOA inventariseert trends en ontwikkelingen die effect hebben op de fysieke leefomgeving en destilleert hieruit een aantal urgente beleidsopgaven. Of gaat de NOA verder dan dat? Neemt de NOA ook stelling ten aanzien van strategische keuzes die gemaakt kunnen worden binnen deze opgaven?

Hoe ziet de NOA eruit?

Hoe de NOA er precies uit komt te zien, staat nog niet vast. De uiteindelijke NOA kan er heel anders uitzien dan deze Uitnodiging. Wij horen graag van u, hoe u vindt dat de NOA eruit moet zien.

5. Cocreatie

De Nationale Omgevingsvisie komt op een vernieuwende manier tot stand. In het Plan van Aanpak voor de NOVI, dat is vastgesteld door de acht betrokken ministeries, is afgesproken: “Het streven is om de Omgevingsagenda en -visie te ontwikkelen in een proces van cocreatie in vier velden: tussen ministeries, met medeoverheden, met de samenleving en met de wetenschap. Het benutten van denkkracht en gevoelde urgenties in de samenleving vraagt om een open proces.”¹⁰

Samen kom je verder

De NOA en de NOVI zijn niet alleen van het rijk. Het rijk is wel trekker van het proces en de NOVI is uiteindelijk alleen voor het rijk bindend. Maar om te komen tot de NOA en daarna de NOVI werken allerlei partijen samen in een cocreatief proces.

Cocreatie is samenwerken, waarbij alle deelnemers invloed hebben op het proces en op het resultaat van het proces (het resultaat kan bestaan uit vorm en inhoud). Het is belangrijk dat uiteenlopende partijen input leveren voor de NOVI. Alleen dan sluit de inhoud ervan aan op de praktijk van iedereen en voelt iedereen zich mede-eigenaar van de omgeving. Deze Uitnodiging is een uitnodiging aan u om deel te nemen aan dit cocreatieve proces. Het proces van samenwerken stopt overigens niet op het moment dat de NOVI er ligt. Deze uitnodiging

¹⁰ 'Nationale Omgevingsvisie, Via agenda naar Visie', 30 juni 2015

Bron: Eo Wijers-stichting

Samen kom je verder: Stedendriehoek energieneutraal in 2030

De Eo Wijers-stichting organiseert prijsvragen over ruimtelijke ontwikkeling in Nederland op regionale schaal. Deze keer was de Stedendriehoek Apeldoorn-Deventer-Zutphen voor de prijsvraag uitgekozen, vanwege de ambitie van deze regio om energieneutraal te zijn in 2030. Uiteindelijk zijn er dit jaar (2015) vier winnaars. Zij gaan hun ideeën samen uitwerken, om de Stedendriehoek te laten uitgroeien tot hét levende laboratorium in Nederland voor de energietransitie. De volgende elementen van de bekroonde inzendingen krijgen daarbij de aandacht:

- > Een smart energy grid op regionaal niveau (een idee van de inzenders van Hub Vooruit);
- > Het stimuleren van bedrijfsclusters van maakindustrie, grondstofleverantie, energieproductie en afvalverwerking (LIII De Groene Fabriek);
- > Het vormgeven van een ontwikkelingsfonds (Schakelen) in relatie met een belastingstelsel gericht op het stimuleren van koolstofarme activiteiten (S3H-BTK).

Ook komt er een regionale organisatie die lokale initiatieven verbindt en die burgers, bedrijven en kennisinstellingen betreft bij concrete stappen op weg naar energieneutraliteit. Bron: wijmakennederland.nl

is de start van een dialoog, die doorloopt na de vaststelling van de NOVI.

Omdat de NOA en de NOVI er wel op tijd moeten liggen (de NOA medio 2016 en de NOVI in 2018), is het proces van cocreatie niet helemaal vrij. Enige structuur is wel nodig. Daarom zijn er vier velden en offline (Pop in-bijeenkomsten, Werkplaatsen) en online (internetplatform) mogelijkheden om deel te nemen.

Vier velden

De cocreatie om te komen tot de NOA¹¹ vindt plaats op en tussen vier velden: interdepartementaal, interbestuurlijk, kennis & advies en maatschappelijk. Hier worden ideeën geopperd en aangescherpt, vinden gesprekken en bijeenkomsten plaats, worden (onderzoeks)rapporten opgeleverd, etc. Iedereen is van harte welkom om hieraan deel te nemen.

Interdepartementaal veld

De NOVI gaat over de fysieke leefomgeving. Voor de NOVI werken de zeven ministeries samen die direct te maken hebben met de fysieke leefomgeving. Dit zijn IenM (trekker van de NOA en de NOVI), EZ, BZK, OCW, VWS, Defensie en Financiën. In de interdepartementale Stuurgroep heeft naast deze zeven ministeries ook het ministerie van Algemene Zaken zitting. De samenwerking en afstemming tussen ministeries is

¹¹ Het is goed mogelijk dat ook na het verschijnen van de NOA (en na het verschijnen van de NOVI) wordt gewerkt met en binnen vier velden. Mocht er aanleiding zijn hierin wijzigingen aan te brengen, dan kan dat.

Creëren en beslissen.

Iedereen is welkom om mee te denken en mee te praten over de NOA en de NOVI. De NOVI is wel bindend voor het rijk. Daarom is het voor de rijksoverheid nodig om een officiële procedure te volgen, zodat zij (mede)eigenaar kan zijn. Beide documenten worden vastgesteld door het Kabinet en de Kamer. Deze formele verantwoordelijkheid van rijk en parlement ligt wettelijk vast. Dat neemt niet weg dat de NOVI, naast de vaststelling door Kabinet en Kamer, ook een product kan zijn waarmee afspraken worden gemaakt met andere partijen. Die afspraken kunnen worden vormgegeven in bestuursovereenkomsten (met andere overheden) en samenwerkingsovereenkomsten (met instellingen en betrokkenen rond een bepaald thema).

belangrijk onderdeel van het nieuwe stelsel van het omgevingsrecht en onmisbaar om te komen tot een integrale omgevingsvisie.

Interbestuurlijk veld

De NOVI moet lokale en regionale overheden inspireren bij het maken van hun eigen keuzes voor de fysieke leefomgeving, zoals de gemeentelijke en provinciale omgevingsvisies. In dit veld gaat het om samenwerking en afstemming rond de NOA en de NOVI tussen rijk, provincies, gemeenten en waterschap-pen. Daarbij wordt ook gezocht naar

complementariteit tussen de omgevingsvisies op verschillende bestuurlijke schaalniveaus. In dit veld wordt aangesloten bij onder meer het proces van de MIRT-gebiedsagenda's¹². Ook wordt internationaal gekeken, onder meer naar de Europese Unie.

Kennis en advies

Aan uiteenlopende kennisinstellingen is gevraagd om mee te denken met het proces en de inhoud van de NOA en de NOVI. Het Planbureau voor de Leefomgeving (PBL) brengt de belangrijkste trends en ontwikkelingen in beeld en geeft een voorzet voor kansen en uitdagingen. De Raad voor de leefomgeving en infrastructuur (Rli) kijkt naar de gewenste sturingsfilosofie van de NOVI. Het Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) buigt zich over rol van de burger en de voorwaarden waaronder burgers hun rol kunnen spelen in het toekomstige omgevingsbeleid. Het College van Rijksadviseurs (CRA) richt zich vooral op het begrip omgevingskwaliteit. De Adviescommissie Water (AcW) kijkt vanuit de watersector naar de integrale visie en doet suggesties voor de NOA. Tot slot wordt meegedacht en meegediscussieerd door het Professorenonverleg Planologie (POP).

---

¹² MIRT staat voor *Meerjarenprogramma Infrastructuur, Ruimte en Transport*. Dit programma is een onderdeel van de meerjarenbegroting van het Ministerie van IenM. Een MIRT-gebiedsagenda richt zich op een landsdeel en beschrijft twee zaken. Ten eerste de visie en ontwikkelrichting van de betreffende regio, inclusief daaruit voortvloeiende grote opgaven. Ten tweede de uitwerking van deze opgaven: welke mogelijke programma's en projecten kunnen nu of in de toekomst bijdragen aan het invullen van de opgaven?

Maatschappelijk veld

Burgers, bedrijven en maatschappelijke organisaties zijn samen het maatschappelijke veld. Voor veel mensen is de fysieke leefomgeving en een visie daarop niet iets waarmee zij zich iedere dag bezig houden. Een uitdaging in dit veld is op welke manier zij betrokken willen en kunnen bij de NOA en de NOVI. De NOVI moet immers richting geven voor maatschappelijke initiatieven en voor beslissingen door marktpartijen. In het maatschappelijke veld worden de denkkracht en innovatie die aanwezig zijn in de samenleving uitgedaagd en ingezet voor de NOVI. Het doel is te komen tot een NOVI die in proces, vorm en inhoud past bij de samenleving van nu en straks. De laatste jaren zijn diverse initiatieven gestart met procesinnovaties zoals internetraadpleging, Facebookpagina's, Linked-in discussiegroepen, dialoogtafels (Amsterdam), stadsgesprekken (Utrecht) of een G1000¹³. Specifiek op het gebied van de fysieke leefomgeving is het Jaar van de Ruimte een interessant initiatief. Voor de NOA en de NOVI wordt waar dat nuttig is aangesloten bij lopende communicatie- en raadplegingstrajecten. Daarnaast organiseren we voor de NOA en de NOVI specifieke pop in-bijeenkomsten en Werkplaatsen.

---

¹³ Een G1000 is een burgertop. Inwoners van een gemeente gaan met elkaar in gesprek over hun dorp of stad. Een G1000 heeft een aantal uitgangspunten, zoals dialoog en transparantie. Zie voor meer informatie onder meer www.g1000.nu

Spelregels

In het proces dat leidt tot de NOVI zullen integrale afwegingen onder druk komen te staan van sectorale belangen. Het lijkt daarom zinvol om aan het begin van dit proces te verkennen welke spelregels we gezamenlijk kunnen afspreken om elkaar vast te houden, ook als het lastig wordt.

Onderstaande basisregels zijn van belang voor het proces van cocreatie:

- > Het werkproces dat leidt tot de NOA en de NOVI is gebaseerd op cocreatie en op de continue dialoog tussen ministeries, met andere overheden, met organisaties in de samenleving en met de wetenschap. Dit betekent dat we accepteren aan de voorkant van het proces niet precies te weten wat er aan het einde uitkomt.
- > Team NOVI¹⁴ is niet zelf primair verantwoordelijk voor het leveren van de inhoud. Het zijn de ministeries, andere overheden, maatschappelijke partners en de wetenschappelijke wereld die gezamenlijk de inhoud gaan leveren.
- > Team NOVI is verantwoordelijk voor het uitnodigen en uitdagen tot cocreatie. Team NOVI is verantwoordelijk voor het bevragen van ministeries op geconstateerde strijdigheid in beleid en hen te stimuleren oplossingen en synergie te zoeken. Team NOVI is

verantwoordelijk voor het organiseren van de synthese van bouwstenen en voor het bieden van zoveel mogelijk transparantie over het proces dat leidt tot de NOVI.

De NOVI verbindt veel inhoudelijke thema's en de daaraan verbonden belangen. Dit zal in de loop van het proces leiden tot stevige discussie over de wegging tussen deze belangen. Gezien de ambitie van de NOVI om via integrale afweging te komen tot strategische keuzes voor de lange termijn, is het van belang elkaar als partners in het proces van cocreatie ook bij belangen- tegenstellingen vast te blijven houden in het proces. Voorbeelden van dergelijke spelregels zijn:

- > Zet in op het maatschappelijk doel, niet op het middel;
- > Zet in op het zoeken van verbindingen tussen beleidsopgaven;
- > Wees expliciet en transparant wanneer je een sectoraal belang vertegenwoordigt;
- > Escaleer tijdig wanneer dit de besluitvorming kan bevorderen.

We vernemen graag of er aanvullende spelregels zijn die kunnen helpen om de gezamenlijkheid van het proces richting de NOVI te waarborgen.

Offline en online samenwerken

Ons cocreatieve proces bestaat uit verschillende onderdelen. De belangrijkste zijn de Werkplaatsen, pop up- en pop

---

¹⁴ Team NOVI is het programmateam voor de Nationale Omgevingsvisie. Het team is een samenwerkingsverband van acht ministeries en diverse regionale overheden.

in-bijeenkomsten en het online platform. Deze Uitnodiging is een uitnodiging om mee te doen. Gedurende het hele proces tot NOA en NOVI staat de uitnodiging open en zijn er uiteenlopende manieren om bij te dragen.

De Werkplaats: werk in uitvoering

In de Werkplaats denken en werken betrokkenen en deskundigen uit de vier velden aan bouwstenen¹⁵ voor de NOA. Soms staat een specifiek onderwerp centraal zoals adaptieve planning. Soms is het een breder thema zoals circulaire economie. In de Werkplaats staan we open voor het onverwachte.

De Werkplaats is productief, cocreatief en innovatief met een eigen handschrift en uitstraling. In iedere bijeenkomst komen vaste elementen terug zoals een duidelijk thema,

een innovatieve werkvorm, een inspirerende locatie en verschillende vormen van bouwstenen. De productie van een Werkplaats bestaat uit een verslag, filmpjes van 'regisseurs' op de NOVI-stoel, verbeeldingen, enzovoort.

Op www.werkplaatsnovi.nl is een overzicht van de Werkplaatsen opgenomen. Voor de Werkplaatsen versturen we gericht uitnodigingen. Daarnaast is er ruimte voor aanvullende deelname. Mocht u willen deelnemen

---

¹⁵ *Bouwstenen leveren input voor de NOA en de NOVI. Bouwstenen kunnen afkomstig zijn uit de Werkplaats, gesprekken, (onderzoeks) rapporten, ontwerpateliers etc. Een bouwsteen kan van alles zijn, zoals een schets, schema, plaat, verslag, notitie, een rij aanbevelingen of een samenvatting van een rapport.*

aan de Werkplaats, dan kunt via werkplaatsnovi@minienm.nl uw interesse kenbaar maken.

Pop up en pop in

Team NOVI trekt het land in om samen met lokale en regionale partijen bijeenkomsten te organiseren. Soms organiseren we iets specifiek voor de NOA en de NOVI. Dit noemen we een pop up. Een pop up is een tijdelijke ontmoetingsplek, ergens in het land gedurende een paar dagen. Onderdeel van de pop up-bijeenkomsten is een open dialoog waar (onder meer) wensbeelden voor de fysieke leefomgeving worden verkend. Soms ook sluiten we aan bij activiteiten en bijeenkomsten die al plaatsvinden. Dat noemen we een pop in. Deze pop ups en pop ins vinden plaats vanaf januari 2016.

Online platform

www.werkplaatsnovi.nl is het online platform van de NOA en de NOVI. Hier vindt u informatie over het proces, de bijeenkomsten die we organiseren en de resultaten van de bijeenkomsten. Ook kunt u hier de drie delen van deze Uitnodiging downloaden. U kunt op de Uitnodiging reageren door een mail te sturen naar:

PostbusNationaleOmgevingsvisie@minienm.nl

Kansenkaarten

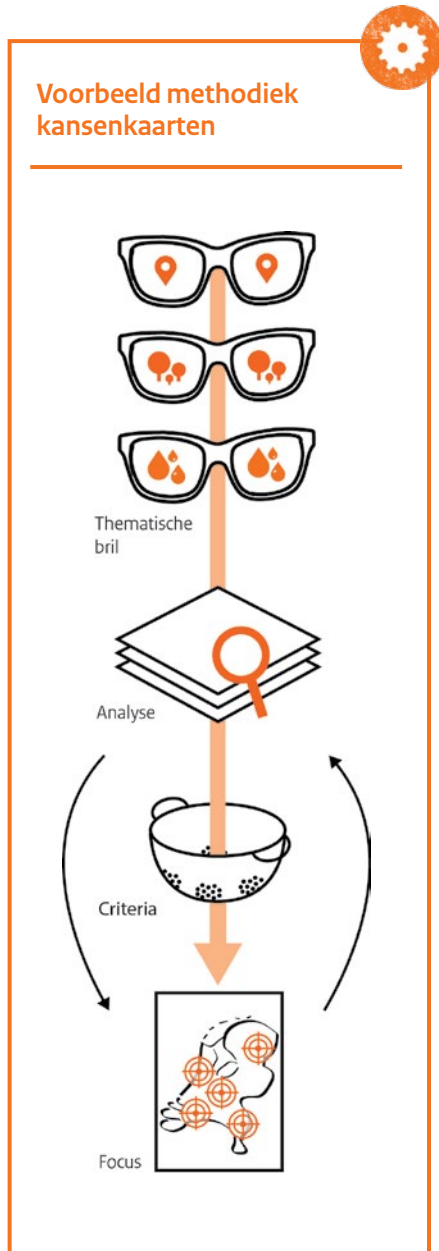
Via dit proces van cocreatie in de vier velden, offline en online, gaan we samen op zoek naar betekenisvolle verbindingen. Het gaat om verbindingen tussen sectoren, tussen schaalniveaus, tussen regio's en in de tijd. Een middel om verbindingen in beeld te brengen

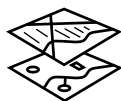

is het werken met kansencarten. Met ontwerpend onderzoek kunnen kansen in beeld worden gebracht. Een kansencart kijkt met een specifieke 'bril' naar de omgeving. Te denken valt aan kansencarten voor energie, landbouw, natuur, steden, bereikbaarheid, ICT, milieu, water, economie, zorg, recreatie en toerisme, cultuur en erfgoed

Na inventarisatie en analyse met meer fijnmazige en volle kaartbeelden kan elke kansencart resulteren in een selectief beeld met de belangrijkste kansen. Het gaat daarbij vooral om de achterliggende criteria: wat zetten we op de verzamelkaarten en hoe (met welke 'algoritmes') komen we tot selectie en keus?

In eerste instantie fungeren de kansencarten als gespreksmiddel, onder meer tijdens de reeks van Werkplaatsen. De kaarten kunnen ook worden opgenomen in de NOA. Het streven is om de verzamelde kansrijke verbindingen na juni 2016 te combineren in een Omgevingskansencart.

6. Opgaven

Voor de opgaven kijken we op dit moment onder meer naar de zeven opgaven die het Jaar van de Ruimte heeft geformuleerd.¹⁶ Het Jaar van de Ruimte is, samen met andere bouwstenen, input voor de NOA. Voor de NOA gaan we in de vier velden verder in gesprek over opgaven en zoeken we naar betekenisvolle verbindingen.

Het Jaar van de Ruimte is een initiatief van diverse personen en organisaties die zich betrokken voelen bij de ruimtelijke toekomst van Nederland. Het Jaar van de Ruimte organiseert in 2015 een maatschappelijk debat over de ruimtelijke toekomst van Nederland. De aftrap was op 15 januari 2015, de slotmanifestatie is op 15 december 2015. Dan wordt het Manifest 2040 gepresenteerd, dat ingaat op urgente opgaven, ruimtelijke kansen en vernieuwende praktijken met acties en aandeelhouders. Zie voor meer informatie www.wiemaaktnederland.nl.

¹⁶Manifest 2040-in-woording', Jaar van de Ruimte, 1 oktober 2015. Meer informatie over het Jaar van de Ruimte is opgenomen in deel 3 van deze Uitnodiging.

Opgaven Jaar van de Ruimte

1. Maak ruimte voor de energietransitie

Een Deltaprogramma voor een energieneutraal Nederland

2. Versterk het stedennetwerk

Betere verbindingen voor levende steden

3. Zorg voor een gezonde leefomgeving

Gezondheid is topprioriteit bij wijkontwikkeling

4. Zet water in als kwaliteitsimpuls

Landmaken met water

5. Anticipeer op nieuwe technologie

Technologische innovatie vraagt een slimme ruimtelijke ordening

6. Hergebruik vrijgekomen ruimtes

Hergebruik waar het kan, sloop waar het moet

7. Breng agrarische productie in balans met de omgeving

Elk cultuurlandschap zijn eigen landbouw

In deel 3 van de Uitnodiging is voor iedere opgave een toelichting opgenomen, afkomstig uit de Oktoberversie van het Manifest van het Jaar van de Ruimte.

7. Focus

De komende maanden wordt door cocreatie de lijst met opgaven aangevuld en aangescherpt. Richting NOA en NOVI is het wel belangrijk om focus te houden in de opgaven. Welke maatschappelijke opgaven vragen om betrokkenheid van de overheid? Voor welke opgaven is specifiek betrokkenheid van het rijk nodig? Wat zijn daarbinnen de echt urgente, prioritaire opgaven? Kortom, hoe komen we tot een breed gedragen selectie van belangrijke en urgente thema's voor de NOVI?

In opdracht van Team NOVI is door diverse adviesraden en kennisinstellingen zoals het Planbureau voor de Leefomgeving voorwerk gedaan. Uit dit voorwerk ontwikkelen we een methode om focus aan te brengen in de opgaven. De methode kent twee zeefmomenten. De eerste zeef richt zich op het selecteren van beleidsopgaven voor de overheid, uit de groslijst van maatschappelijke opgaven die voortkomen uit gesignaleerde trends en ontwikkelingen. Die groslijst bestaat uit zowel verbeteropgaven¹⁷ als (grote) transformatieopgaven. De tweede zeef is gericht op het selecteren van de prioritaire transformatieopgaven uit de lijst van beleidsopgaven.

1e zeef

Om te komen van maatschappelijke opgaven tot beleidsopgaven, dus om te bepalen wat 'van de overheid' is en vervolgens wat 'van het

rijk', hanteren we criteria afkomstig uit de welvaartstheorie en subsidiariteitscriteria.¹⁸ Het selectiemechanisme ziet er ongeveer als volgt uit:

- > Waarom is ingrijpen of bijsturen door de overheid op dit thema noodzakelijk of gewenst? (Gaat er iets mis als we niets doen?)
- > Is ingrijpen door de overheid kansrijk? (Zijn we in staat om bij te sturen?)
- > Kan iemand anders het beter?
- > Kan het afdoende door een andere overheid of sectoraal worden geregeld?

2e zeef

Om te bepalen welke van de beleidsopgaven met extra aandacht moeten worden opgepakt richting NOVI kijken we naar de maatschappelijke urgentie van de opgave en naar de noodzaak om nieuwe verbindingen te leggen op nationale schaal. Het selectiemechanisme ziet er ongeveer als volgt uit:

- > Noodzaakt de opgave tot het tegelijkertijd en in onderlinge samenhang aanpakken van verschillende sectorale beleidsopgaven? Bijvoorbeeld omdat dit meerwaarde oplevert, of omdat sprake is van frictie tussen sectorale opgaven.
- > Noodzaakt de opgave tot het leggen van samenwerkingsrelaties tussen regio's?

¹⁷ Verbeteropgaven zijn opgaven waarvoor nu al (sectoraal) beleid wordt gevoerd.

¹⁸ Meer informatie over aspecten die een rol spelen in de welvaartstheorie en subsidiariteitscriteria is opgenomen in deel 3 van deze Uitnodiging.

- > Noodzaakt de opgave tot het onderling verbinden van het Europese en lokale schaalniveau?
- > Noodzaakt de opgave tot het verbinden van korte en lange termijn?

8. Doorkijk

Uitwerking van opgaven

De definitieve keuze van de transformatieopgaven en de uitwerking daarvan gebeurt niet in de NOA, maar in de NOVI. Deze opgaven worden in de NOVI verder uitgewerkt. Daarbij wordt ingegaan op de ambitie voor de opgave (wat wordt de inzet, hoe hoog leggen we de lat?), het doel (wat moet concreet worden bereikt en wanneer?), de te hanteren strategie (hoe en met wie in welke rol) en de instrumenten (bereiken we het doel met regelgeving, kennisuitwisseling, financiële instrumenten of anders?).

Planning richting 2018

Sinds oktober zijn we online en in bijeenkomsten aan de slag om een stap verder te komen richting NOA. Dat gebeurt aan de hand van onder meer gesprekken, Werkplaatsen en onderzoeken. Daarbij voeren we een brede dialoog met en tussen allerlei groepen in de samenleving. We gaan ideeën ophalen, reacties uitlokken, opgaven verkennen, de verhaallijn aanscherpen enzovoort.

Begin februari 2016 verschijnt een voorzet voor de NOA. Begin mei komt er een volgende versie. In juni 2016 biedt het Kabinet de ontwerp-NOA aan aan de Tweede Kamer.

Na de vaststelling van de NOA verschuift vanaf de tweede helft van 2016 de aandacht naar het opstellen van de NOVI. Hierbij gaat het om het uitwerken van de opgaven. De NOVI verschijnt in 2018, als de nieuwe

Omgevingswet in werking treedt. Het is aan een nieuw Kabinet om deze visie te zijner tijd vast te stellen.

Team NOVI

Informatie: www.werkplaatsnovi.nl

Reactie: PostbusNationaleOmgevingsvisie@minienm.nl

Den Haag, 9 oktober 2015

Uitnodiging

Draag bij aan de
Nationale
Omgevingsvisie^{NOVI}

Leeswijzer

Deze Uitnodiging is een eerste stap op weg naar de Nationale Omgevingsvisie (NOVI). Het is een werkdocument met een aanzet voor de aard en structuur van de Nationale Omgevingsagenda (NOA). De NOA zet de agenda voor de NOVI en is daarmee de basis voor de NOVI.

Deze Uitnodiging heeft het doel te informeren, te inspireren, reacties op te roepen en het gesprek te voeden. De Uitnodiging bestaat uit drie delen:

- > Deel 1 geeft een beknopte toelichting op de aanleiding om een Nationale Omgevingsvisie op te stellen, hoe het proces daar naar toe verloopt en op de hoofdpunten van de verhaallijn.
- > Deel 2 gaat nader in op de verhaallijn van de NOA.
- > Deel 3 geeft achtergrondinformatie en verdieping.

In deze Uitnodiging (versie 9 oktober 2015) is ten opzichte van de versie van 1 oktober de samenhang met het Jaar van de Ruimte nader uitgewerkt.

Inhoudsopgave

1. De NOVI en andere omgevingsvisies 5
2. Omgevingseffectrapport 6
3. Bouwsteen voor de NOA: Jaar van de Ruimte 7
4. Opgaven van het Jaar van de Ruimte 8
  - Opgave 1 - Maak ruimte voor de energietransitie
  - Opgave 2 - Versterk het stedennetwerk
  - Opgave 3 - Zorg voor een gezonde leefomgeving
  - Opgave 4 - Zet water in als kwaliteitsimpuls
  - Opgave 5 - Anticipeer op nieuwe technologie
  - Opgave 6 - Hergebruik vrijgekomen ruimtes
  - Opgave 7 - Breng agrarische productie in balans met de omgeving
5. Focus 27
6. Actueel beleid: visies en beleidsdocumenten 28

1. De NOVI en andere omgevingsvisies

De NOVI inspireert, verbindt en zet aan tot actie. Dit karakter van de NOVI is belangrijk, omdat de NOVI juridisch alleen voor het rijk bindend is. Provincies en gemeenten zijn verplicht hun eigen omgevingsvisie op te stellen. Ook voor hen geldt dat alleen zij zelf (de provincie of de gemeente als bestuursorgaan) gebonden zijn aan die omgevingsvisie.

De kracht van de NOVI zit dan ook niet in juridische doorwerking van de visie. De NOVI geeft wel een samenhangende beleidsmatige basis voor de inzet van juridische, financiële en andere instrumenten om de beleidsdoelen die zijn opgenomen in de NOVI na te streven. De NOVI is daarmee de legitimering voor de inzet door het rijk van uitvoerende instrumenten zoals regelgeving, omdat de voorwaarde geldt dat een hoger bestuur alleen in het domein van een bestuur op een lager (schaal)niveau kan treden als dat gebeurt met het oog op een nationaal belang of als het om een wettelijk verplichte taak of bevoegdheid gaat.

De NOVI doet pas wat ze moet doen, als niet alleen het rijk maar de overheid als geheel en andere partijen in de samenleving in beweging komen, om gezamenlijk te werken aan de opgaven voor de fysieke leefomgeving. Opgaven storen zich niet aan bestuurlijke

grenzen. Opgaven spelen dwars door schaalniveaus heen. Met op ieder schaalniveau weer eigen opgaven en kansen.

Voor samenhang tussen de omgevingsvisies van rijk, provincies en gemeenten is het van belang dat op het juiste (bestuurlijke) schaalniveau de juiste beleidskeuzes worden gemaakt en dat de omgevingsvisies op de andere bestuurlijke niveaus daarop aansluiten. Het werkt niet als er inhoudelijke tegenstellingen of procedurele barrières zijn tussen bestuurlijke schaalniveaus. Maar zaken juridisch 'afdwingen' is dus niet mogelijk via een omgevingsvisie. Dit betekent niet dat bestuursorganen zomaar voorbij kunnen gaan aan de omgevingsvisie van andere bestuursorganen. Het zorgvuldigheids- en motiveringsbeginsel dwingen een bestuursorgaan ertoe om rekening te houden met de van toepassing zijnde omgevingsvisies die andere bestuursorganen hebben opgesteld.

Veel provincies en gemeenten zijn al gestart met de voorbereidingen voor hun omgevingsvisies. Dit geeft kansen voor samenwerking en complementariteit tussen de visies, dus ook met de NOVI.

2. Omgevingseffect rapport

Het is wettelijk verplicht om voor de NOVI een milieueffectrapport op te stellen: een plan-MER. Inzicht in de milieueffecten is nodig om een keuze te kunnen maken voor de te volgen beleidsstrategie. Maar wij willen breder kijken dan alleen de milieueffecten. Ook de effecten van de NOVI op andere onderdelen van de fysieke leefomgeving willen we meenemen. Daarom is het document dat wij voor ogen hebben meer een ‘omgevingseffectrapport’ dan een milieueffectrapport, waarbij het document uiteraard wel voldoet aan de wettelijke eisen die gelden voor een milieueffectrapport.

De procedure om te komen tot de plan-MER / het omgevingsrapport is integraal onderdeel van het maakproces van de NOVI. In de NOA beschrijven we op een herkenbare plaats de te volgen aanpak. We denken hiervoor aan een hoofdstuk over de reikwijdte en het detailniveau van de plan-MER / het omgevingsrapport. Daarin komen onder meer de te onderzoeken opgaven aan bod en de reikwijdte en het detailniveau van te onderzoeken milieueffecten/ omgevingseffecten van die opgaven.

3. Bouwsteen voor de NOA: Jaar van de Ruimte

2015 is het Jaar van de Ruimte, een initiatief van diverse personen en organisaties die zich betrokken voelen bij de ruimtelijke toekomst van Nederland. Het Jaar van de Ruimte organiseert een maatschappelijk debat over de ruimtelijke toekomst van Nederland. De aftrap was op 15 januari 2015, de slotmanifestatie is op 15 december 2015. Dan wordt het Manifest 2040 gepresenteerd, dat ingaat op urgente opgaven, ruimtelijke kansen en vernieuwende praktijken met acties en actiehouders. Zie voor meer informatie www.wiemaaktnederland.nl.

4. Opgaven van het Jaar van de Ruimte

Om te komen tot de opgaven kijken we op dit moment onder meer naar de zeven opgaven die het Jaar van de Ruimte heeft geformuleerd. Het Jaar van de Ruimte geeft daarmee input voor de NOA. Voor de NOA gaan we verder in gesprek over opgaven en zoeken we naar betekenisvolle verbindingen.

Hieronder zijn één op één de teksten en kaarten overgenomen uit de oktoberversie van het manifest van het Jaar van de Ruimte.

Opgave 1 - Maak ruimte voor de energietransitie. Een Deltaprogramma voor een energieneutraal Nederland

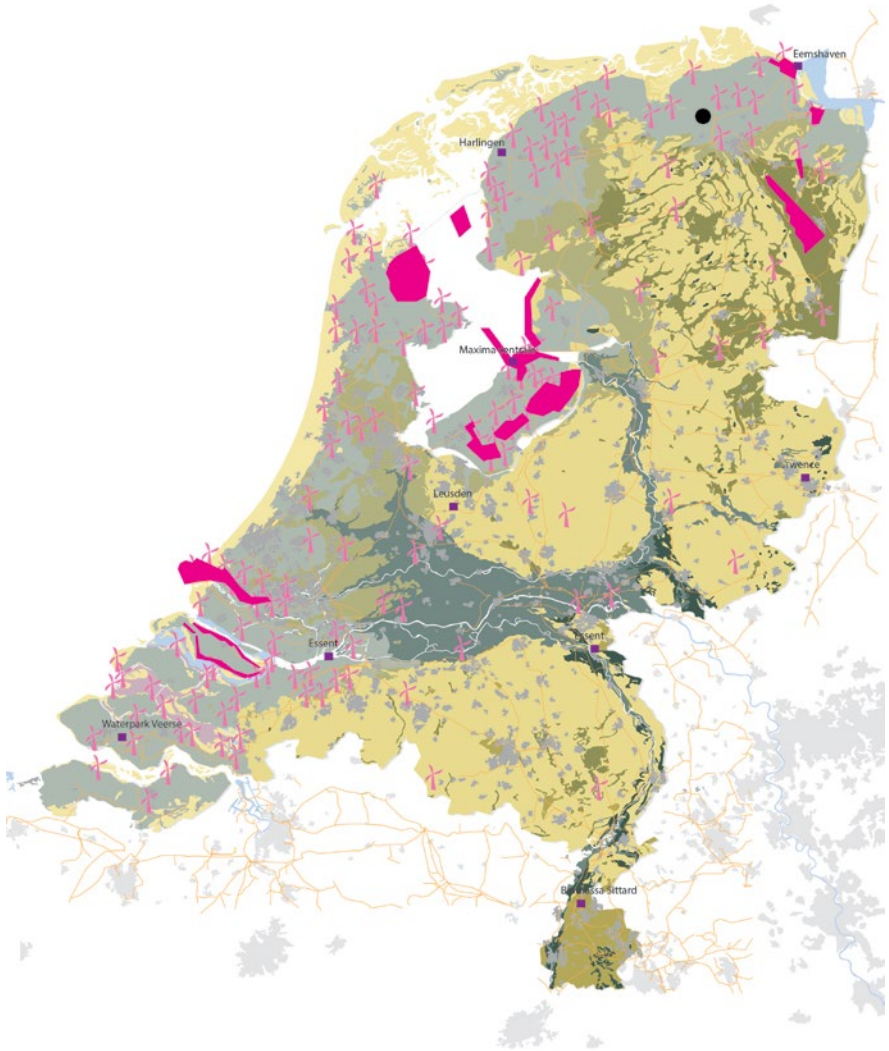
De energietransitie leeft in Nederland. De urgentie wordt breed gevoeld (bij het bedrijfsleven, in de politiek en in de samenleving), maar verloopt moeizaam. Tot de grootste belemmeringen behoren de hoge ruimtedruk en het geringe maatschappelijke draagvlak voor windmolenparken of andere energievoorzieningen in het landschap. Ook de energiebesparing schiet niet op. Tot op de dag van vandaag wordt maar een klein deel van de nieuwe woningen energieneutraal opgeleverd, ondanks de technische mogelijkheden. Willen we daadwerkelijk een Nederland dat in 2050 80 procent minder CO₂ uitstoot en liefst zelfs energieneutraal is, dan moeten de politieke keuzes ondubbelzinnig zijn. Die moeten gaan over de ruimtelijke accommodatie, de

kennisontwikkeling, de financieringsstromen en zeker ook de samenwerking. De energietransitie vraagt om een Nationaal Energieprogramma, vergelijkbaar met het Deltaprogramma.

De energietransitie gaat in belangrijke mate de inrichting en het aanzicht van het land bepalen. Er zijn omvangrijke gebieden nodig voor de grote energieoogst: windmolenparken, zonnevelden enzovoort. Er zullen honderdduizenden kleinschalige installaties voor decentrale energiewinning verschijnen. Nieuwe opslagtechnieken moeten pieken in de beschikbaarheid van hernieuwbare energie opvangen. Bronnen en afnemers die meestal op afstand van elkaar liggen, zullen samen nieuwe energieketens vormen (bijvoorbeeld via het gebruik van restwarmte of biomassa).

LEGENDA

Energieopwekking wordt weer zichtbaar. Landschappen zullen in de toekomst weer energielandschappen zijn, net als in het verleden. We hebben op dit moment onvoldoende kennis over hoe dit goed en efficiënt kan gebeuren. De huidige ruimtelijke ordening werkt eerder restrictief dan stimulerend voor energieprojecten. Ze nodigt te weinig uit tot het opstellen van integrale, vernieuwende visies en plannen waarin de ambities van de energietransitie zijn meegenomen. Om deze praktijk om te buigen, zal de energievoorziening als volwaardig ruimtevrager moeten worden benaderd. Sterker nog, het is hard nodig dat overheden op alle schaalniveaus energiebesparing en duurzame opwekking van energie gaan hanteren als de nieuwe juridische sleutel voor ruimtelijke ontwikkelingen. Op die manier stimuleren ze investeringen in duurzame concepten en samenwerking in de lokale energievoorziening.

De technische, ruimtelijke en maatschappelijke opgave is dus enorm. Het Energieakkoord voor 2020 is slechts een voorzichtig begin. Zeker is dat zonder ambitie en sturing van de overheid nimmer het tempo wordt gehaald dat nodig is voor een echte transitie. Ook is zeker dat de transitie nooit zal plaatsvinden zonder actieve medewerking van bewoners, bedrijfsleven en instituties. Er is behoefte aan experimenten en innovaties, aan nieuwe coalities en samenwerkingsvormen. We hebben koplopers nodig om het systeem uit te dagen

en het poldermodel, dat nu een vertragende factor is, te moderniseren.

Deze opgave snijdt door de traditionele beleidsvelden heen. Alleen ruimtelijke oplossingen zijn onvoldoende. Er is ook juridische en fiscale ruimte nodig om tot nieuwe verbindingen en businessmodellen te komen. De rijksoverheid heeft de verantwoordelijkheid om hier actief vorm aan te geven met een Deltaprogramma voor een energieneutraal Nederland. In zo'n Nationaal Energieprogramma werken overheden onder leiding van een Energiecommissaris samen aan de kaders van de transitie. Het programma moet in combinatie met omgevingsvisies op alle bestuursniveaus burgers, bedrijfsleven en instituties - de miljoenen eigenaren van de Nederlandse ruimte - kansen, ruimte, inzicht en continuïteit bieden. Het moet de aanzet zijn tot Europese afspraken over belasting op de uitstoot van CO₂ en warmte en een circulaire economie. Het moet aanzetten tot regionale samenwerkingen en coöperatieve gebiedsontwikkelingen, en tot eigen investeringen in energieopwekking aan infrastructuur en civieltechnische werken. En het moet een impuls geven aan vernieuwing van het ruimtelijk vakgebied en de opleiding van een nieuwe generatie planologen en ontwerpers met kennis van zaken.

Opgave 2 - Versterk het stedennetwerk. Betera verbindingen voor levende steden

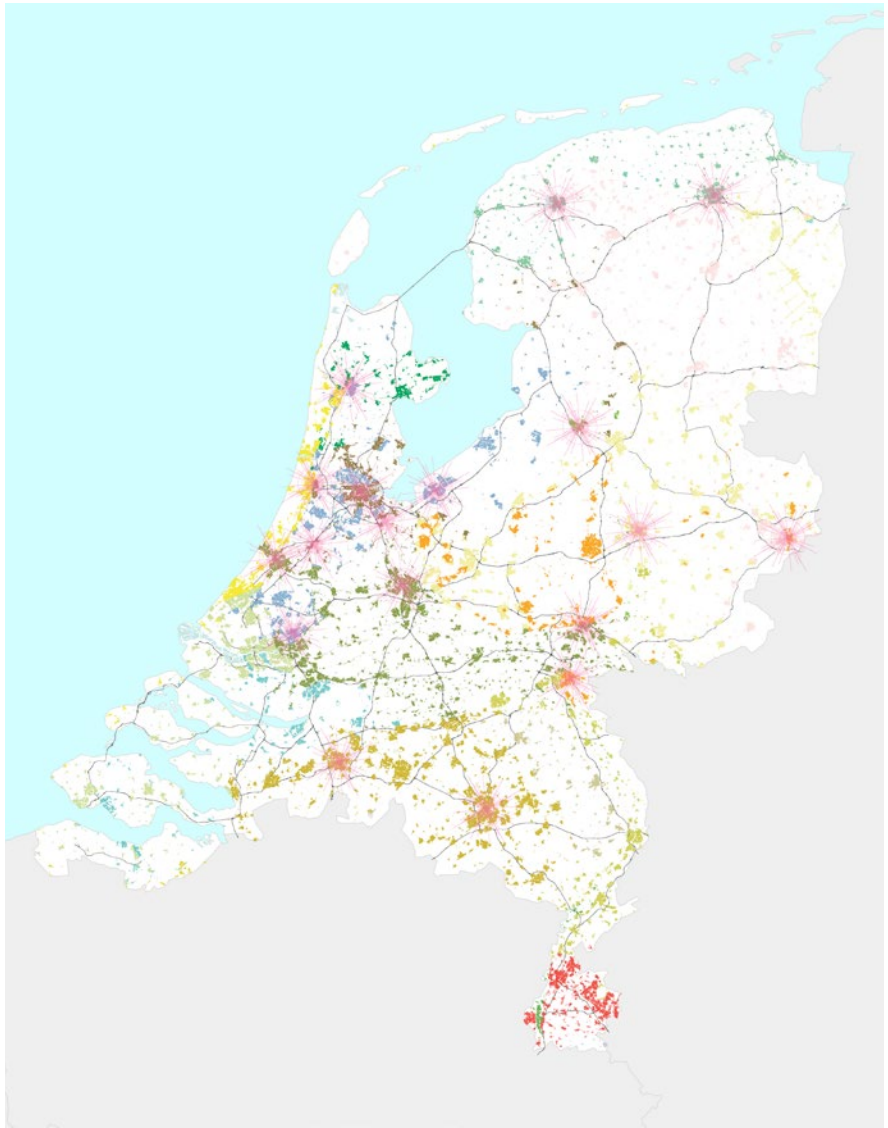
Steden hebben een steeds groter aandeel in de productiviteit en de concurrentiekracht van het land. Steeds meer mensen kiezen voor de stad als woonomgeving. Sommige steden en wijken profiteren sterk van deze beweging, andere minder. Die vaststelling leidt tot fundamentele vragen voor het stedelijk beleid. Moeten we versterken wat al sterk is, of juist solidariteit betonen via investeringen in krimpregio's en achterstandswijken? Buiten kijf staat dat Nederland, met zijn grote aantal relatief kleine steden, baat heeft bij optimale connectiviteit. Steden moeten samen één sterk ruimtelijk-economisch netwerk vormen. Dat moet doorwerken in het investeringsbeleid. De kans op succes valt of staat met goede bestuurlijke samenwerking, omdat Nederland geen daadkrachtige regionale bestuurslaag kent.

Nederland heeft niet één echt grote stad, maar veel aantrekkelijke kleinere steden. In het Europa van de regio's is dat een onderscheidende kwaliteit. Het buitengebied en de binnenstad zijn altijd nabij. Die onderscheidende kwaliteit stelt wel bijzondere eisen.

Voor het versterken van de economie, is de agglomeratiekracht van grote steden belangrijk. Denk bijvoorbeeld aan een ruimere arbeidsmarkt, meer potentiële toeleveranciers, meer kennisuitwisseling en een grotere afzetmarkt. Nederlandse steden

kunnen die agglomeratiekracht niet zelfstandig realiseren. De belangrijkste voorwaarde om te profiteren van de economische kansen, is dat het stedennetwerk als één geheel gaat werken.

De bestuurlijke samenwerking moet daarvoor naar een hoger niveau. Steden vangen elkaar nog te vaak de vliegen af. Goede, functionele relaties op verschillende schaalniveaus en het verbinden van economische hotspots zijn voorwaarden om te komen tot 'borrowed size': stedelijke specialisaties, vaak historisch gegroeid, die verder tot ontwikkeling kunnen komen met behulp van het draagvlak van andere steden. Bestuurlijk vraagt dat om samenwerking op verschillende schaalniveaus, die verder gaat dan programmatische afstemming. Van de rijksoverheid mag richting worden verwacht via haar eigen politieke keuzes en bijbehorende investeringen. Zet ze in op economische ontwikkeling, door de rijksinvesteringen te richten op enkele stedelijke regio's met economisch succes (Amsterdam voorop), vanuit het vertrouwen dat andere regio's hun eigen rol vinden in een economisch sterk stedennetwerk, als de leefbaarheid daar maar op peil blijft? Er zijn tenslotte ook gebieden nodig in de luwte van de dynamiek, waar ruimte is voor proeftuinen, rustige woonmilieus en goedkope bedrijfsruimte. Gaat de prioriteit uit naar enkele economische hotspots op nationaal niveau, en welke zijn dat dan? Of moeten de minder succesvolle regio's juist economisch in het zadel worden geholpen, om de groeiende welvaart eerlijker te verdelen? Waar is het

juiste evenwicht? Provincies en gemeenten staan voor vergelijkbare vragen.

Zeker is dat de sleutel ligt in connectiviteit: fysieke bereikbaarheid, informatieuitwisseling en persoonlijk contact. Dat is een voorwaarde om het rendement van overheids-investeringen verder te laten reiken dan een enkele plek, ongeacht of ze in economisch sterke gebieden plaatsvinden of juist niet. Maar ook daar zijn keuzes in te maken. Waar is

de meeste winst te behalen: in een betere aansluiting op internationale netwerken of verbindingen binnen een stedelijke regio? Met onderwetse verbindingen van ijzer of asphalt, of hebben landsdekkende smartgrids voor energie- en datatransport prioriteit? Of in verbindingen met het buitengebied en investeringen in het landschap die de kwaliteit van leven verbeteren?

Het zijn uitgesproken politieke vragen. Maar als ieder bestuur zijn eigen antwoord formuleert, bij iedere bestuurswisseling opnieuw en elke provincie en gemeente voor zichzelf, is dat funest voor de ontwikkeling. Keuzes kunnen alleen succes hebben als ze consistent doorgevoerd worden: voor een lange periode en op alle schaalniveaus.

LEGENDA

Wonen in/ op

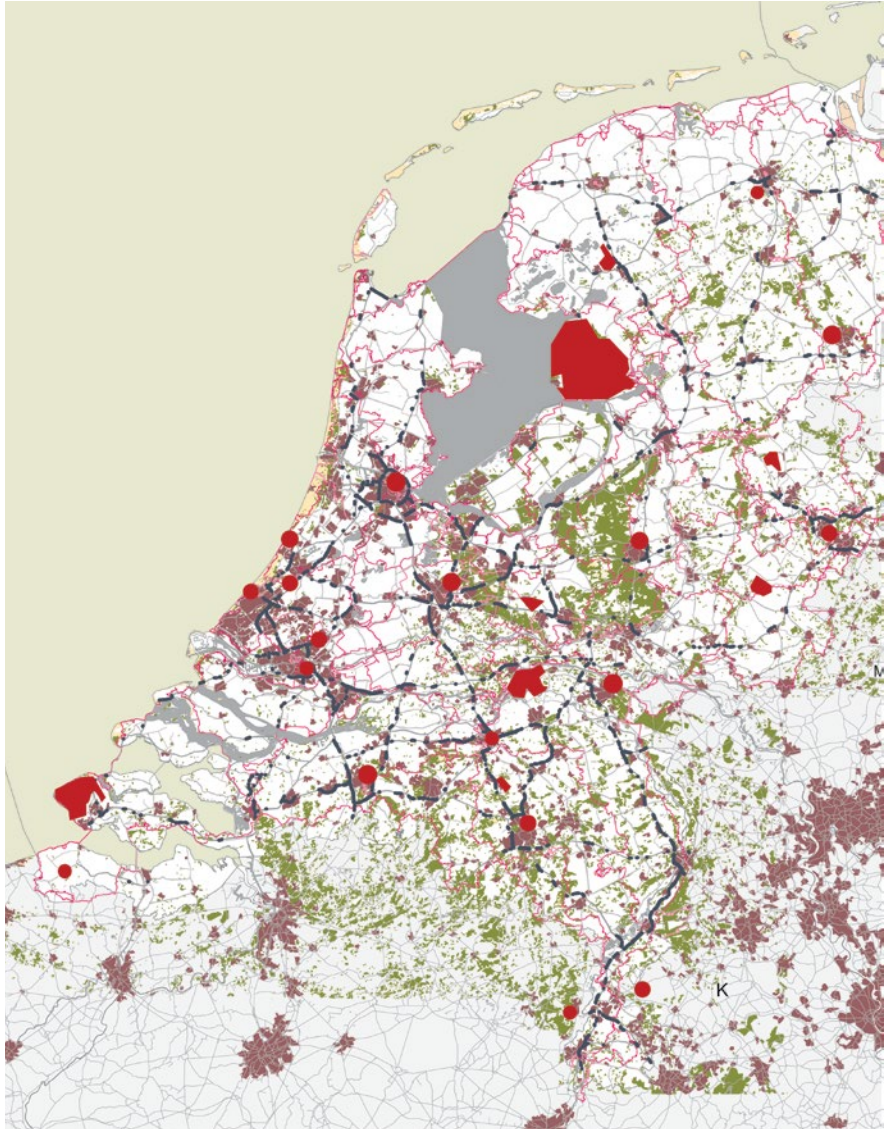

Rijks wegennetwerk
Bruisende binnensteden,
solide en regionaal voorzienend

Opgave 3 - Zorg voor een gezonde leefomgeving. Gezondheid is toprioriteit bij wijkontwikkeling

De kans om in goede gezondheid oud te worden is in oude stedelijke woonwijken veel kleiner dan elders. Tot nu toe is het niet gelukt om de verschillen in gezondheidskansen terug te dringen. Ze nemen zelfs toe. Ruimtelijke inrichtingsmaatregelen zijn onmisbaar bij de aanpak. Het arsenaal van mogelijke verbeteringen is groot: meer groen, schoner water, veilige fiets- en wandelroutes, plekken voor spel en ontmoeting. Alles wat uitnodigt tot meer bewegen en de sociale structuur versterkt, draagt bij, net als maatregelen voor schonere lucht en koelte op hete zomerdagen. Deze opgave krijgt extra accent door de vergrijzing en de tendens dat men langer

zelfstandig blijft wonen. Een goed toegankelijke inrichting van de leefomgeving helpt kwetsbare mensen om zelfstandig te blijven en volwaardig te participeren.

Het RIVM heeft vier perspectieven opgesteld voor de toekomst van de volksgezondheid in Nederland, op grond van verschillende normatieve uitgangspunten: (1) iedereen zo lang mogelijk gezond houden en zieken beter maken, (2) kwetsbare mensen ondersteunen en maatschappelijke participatie bevorderen, (3) autonomie en keuzevrijheid stimuleren en (4) de zorg betaalbaar houden.

Deze perspectieven laten zich vertalen in keuzes voor de fysieke leefomgeving. Het gaat niet alleen om een omgeving die uitnodigt tot een gezonde leefstijl, of mensen beschermt tegen ziekte of ongevallen. Het gaat ook om de toegankelijkheid van openbare ruimte en publieke voorzieningen, waardoor kwetsbare groepen mensen kunnen meedoen in de maatschappij, waarbij de bewoners zelf hun

inbreng kunnen hebben. En het gaat om kleinschalige zorgvormen in de buurt, die helpen de zorgkosten in de hand te houden. Er ligt een duidelijke parallel met de veiligheid van de woonomgeving. Een uitnodigende omgeving, een toegankelijke inrichting, die moet voor alles veilig zijn: verkeersveilig, sociaal veilig en bewust van andere risico's (van ontploffingsgevaar tot overstromingsrisico).

Gezondheid en veiligheid zijn onderschatte componenten van de omgevingskwaliteit. Vooral oude stadswijken nodigen vaak niet uit tot bewegen en gezond gedrag. Stress en eenzaamheid komen er bovengemiddeld voor. In dichtbebouwde wijken leiden hitte-eilanden in warme zomers tot hogere sterfte en nabij verkeerswegen en industriecomplexen laat de luchtkwaliteit te wensen over. Fijn stof veroorzaakt meer dan vier procent van de totale ziektelast in Nederland. Hier ligt een taak voor gemeenten en provincies, in samenwerking met onder meer ontwerpers, zorgverleners en wijkbewoners. Ontwerpers kunnen met slimme oplossingen laten zien dat het werken aan een gezonde en veilige stad ook kwaliteit oplevert. Het gaat daarbij om kleinschalige ingrepen, zoals meer water en groen in de wijk en stadslandbouw om het bewustzijn over voeding te vergroten, maar ook om veilige en aantrekkelijke routes die de woonwijken verbinden met de grotere groen- en waterstructuren buiten de stad.

Voorheen hanteerden ontwerpers en planologen kengetallen en wettelijke normen

LEGENDA

- Stedelijk landschap
- Bos- & natuurlandschap
- Wederopbouw landschappen
- Wederopbouw woonwijken en kernen
- Lange afstandswandelroutes
- NS wandeltochten
- Recreatie om de stad
- Aantrekkelijke landschappen
- Rijks- en Provinciaal wegennetwerk
- Geluidsschermen Rijksoverheid

om een gebied veilig en gezond te verklaren. Zo werkt dat niet meer. We moeten toe naar een praktijk van maatwerk per gebied: een analyse van de situatie, aansluiting bij lokale kansen en ambities en een oplossing die zo mogelijk ook verbeteringen op andere terreinen brengt. Opnieuw is de parallel met veiligheid duidelijk. Ook daarin zijn zoneringen en andere ruimtelijke normen niet meer zaligmakend, maar gaat het steeds meer om maatwerk: het zoeken naar creatieve oplossingen die met andere middelen hetzelfde doel bereiken.

Opgave 4 - Zet water in als kwaliteitsimpuls. Landmaken met water

Sinds mensenheugenis zijn Nederlandse steden en landschappen gevormd door het water. Nu er een hele generatie nieuwe waterwerken op komst is, zijn we het aan onze stand verplicht om ook daar een hoge landschappelijke of stedenbouwkundige kwaliteit mee te ontwikkelen. Net zoals elke ruimtelijke ontwikkeling vanzelfsprekend moet bijdragen aan een duurzame waterhuishouding. Veel mensen zijn zich echter nauwelijks bewust van de rol van het water in hun leefomgeving, en ook beleidsmatig zijn 'water' en 'ruimte' nog steeds twee werelden. Die tweedeling moeten we definitief achter ons laten. Vooral de waterveiligheid, de droogte op de zandgronden en de bodemdaling in veenweidegebieden vragen om een samenhangende aanpak, waarbij overheden en gebruikers gezamenlijk werken aan een

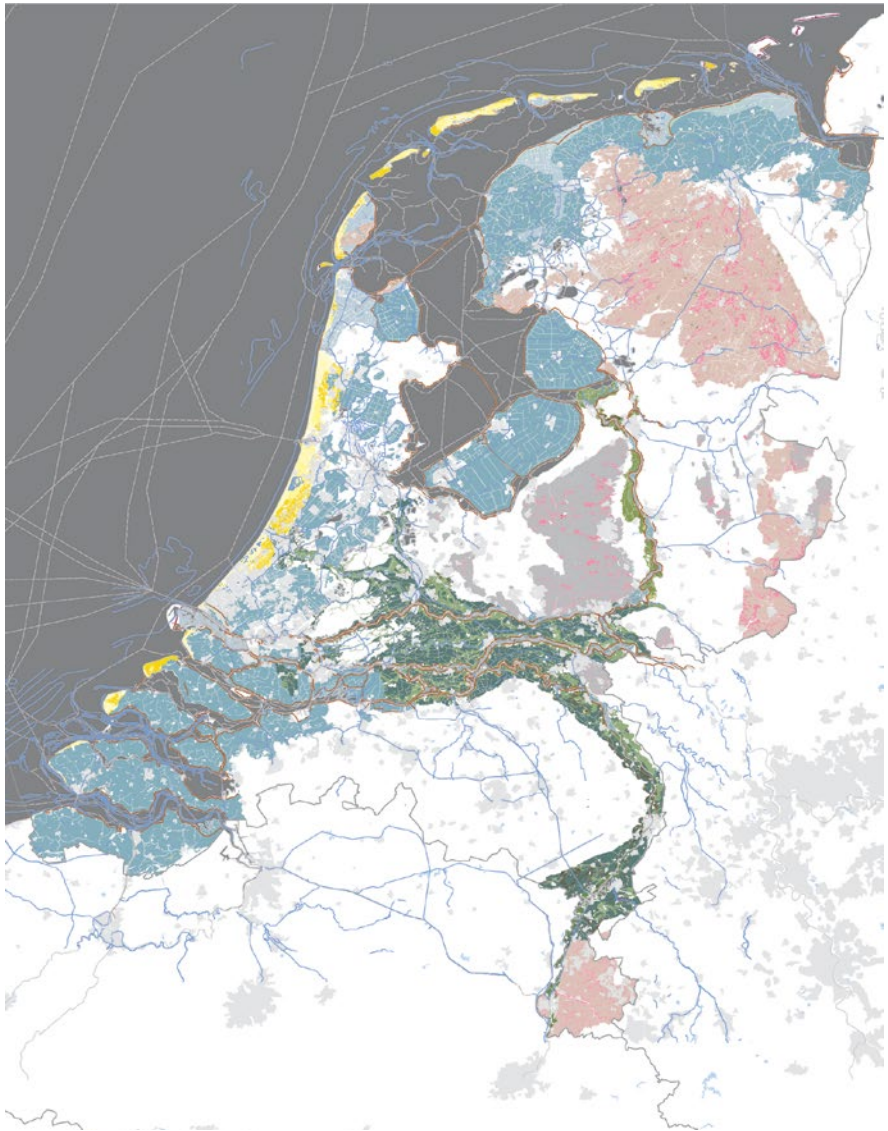
oplossing die een impuls oplevert voor de leefomgeving als geheel.

De rivieerverruiming bij Nijmegen is een paradigma van het nationale Ruimte-voor-de-Rivierprogramma. Geen eenzijdige technische oplossing voor de bottleneck in de Waal, maar een waardevolle toevoeging aan de stad. De nieuwe Hondsbossche Duinen en waterpleinen in Tiel en Rotterdam zijn andere exponenten van een nieuwe praktijk, waar een waterstaatkundige noodzaak tot een hoge omgevingskwaliteit heeft geleid, mede door samenwerking tussen overheden, marktpartijen en regionale partners.

Urgentie leidt tot innovatie, ook nu weer. In het omgaan met het water heeft Nederland daar een lange traditie in. Historische oplossingen kunnen ook bij actuele opgaven relevant blijken: de nieuwe terpen in de Overdiepse Polder laten dat zien. Watermanagement, ook in relatie met de fysieke omgeving, is een exportproduct. Toch zijn de goede voorbeelden in eigen land nog

LEGENDA

incidenten. In het beleid staan water en ruimte te vaak te ver van elkaar af. Zeker als het spannend wordt, schieten partijen terug in hun eigen, vertrouwde rol.

En het wórdt spannend. De bescherming tegen overstromingen en wateroverlast, de kwaliteit van het grond- en oppervlaktewater en de zoetwatervoorziening vragen constant aandacht. De toekomstkansen van de landbouw en de natuur hangen sterk samen met keuzes in het waterbeheer. Dat geldt zeker in de veengebieden, waar lage grondwaterpeilen de bodemdaling versnellen. Ondertussen kondigen nieuwe urgenties zich aan, zoals medicijnresten in het water die de volksgezondheid kunnen bedreigen, en een toenemend gebruik van de ondergrond. Internationale afspraken zoals de Kaderrichtlijn Water verhogen de druk om de waterdoelen snel te bereiken. Technische innovaties als de energie- en grondstoffenwinning uit afvalwater en de biobased economy zijn volop in ontwikkeling. Al deze trends raken zowel wateropgaven als ruimtelijke opgaven, en onderstrepen zo noodzaak voor een systematische koppeling van beide. Niet alleen om een mooier stads- of landschapsbeeld te realiseren, maar ook om publiek geld te besparen en de uitvoeringskracht te versterken.

Het nationale Deltaprogramma heeft de bestuurlijke samenwerking hoog in het vaandel staan. Zeker zo belangrijk is de verbinding met de samenleving: de gebruikers van de ruimte en het water. Veel Nederlanders zijn zich nauwelijks bewust van de risico's en

kansen die het leven in een delta met zich meebrengt. Zij zijn persoonlijk onvoldoende betrokken bij het watersysteem en zien daardoor niet hoe bepalend dat is voor hun eigen leefomgeving.

In een land dat leeft met water, mogen we een strategie verwachten die waterdoelen en ruimtelijke doelen onlosmakelijk en systematisch met elkaar verbindt, op elk schaalniveau. Dat vraagt in elk geval om nieuwe samenwerkingsvormen, nieuwe financieringsmodellen, nieuwe rolopvattingen bij alle partijen, een andere timing en programmering. Al doende zullen die steeds scherper worden, als de werkcultuur transparant en reflectief is. Het zijn 'zachte', sociale innovaties, maar ze zijn net zo urgent als de harde technische innovaties.

Opgave 5 - Anticipeer op nieuwe technologie. Technologische innovatie vraagt een slimme ruimtelijke ordening

Technologische innovatie is een drijvende kracht achter veranderingen in de samenleving, economie en fysieke omgeving. Hier en daar wordt geëxperimenteerd met nieuwe toepassingen. Slimme snelwegen, 3D-geprinte bruggen en woningen, sensoren in de openbare ruimte, smart grids, dynamische verkeersmanagementsystemen, open data voor planprocessen; het wordt allemaal al gedaan. Vooralsnog lijken de experimenten vooral gedictieerd door nieuwe technologische mogelijkheden en toepassingen, en is er minder oog voor

maatschappelijke waarden als privacy en democratie. Daarnaast raken innovaties als zelfrijdende voertuigen, alternatieve energieopwekking en smart industry op het eerste zicht misschien niet direct aan ruimtelijke ordening, maar stellen ze wel nieuwe vragen aan de ruimte. Waar technologische innovaties elkaar steeds sneller opvolgen is een slimme ruimtelijke ordening nodig, die anticipeert op innovaties en daarbij maatschappelijke behoeften als uitgangspunt neemt.

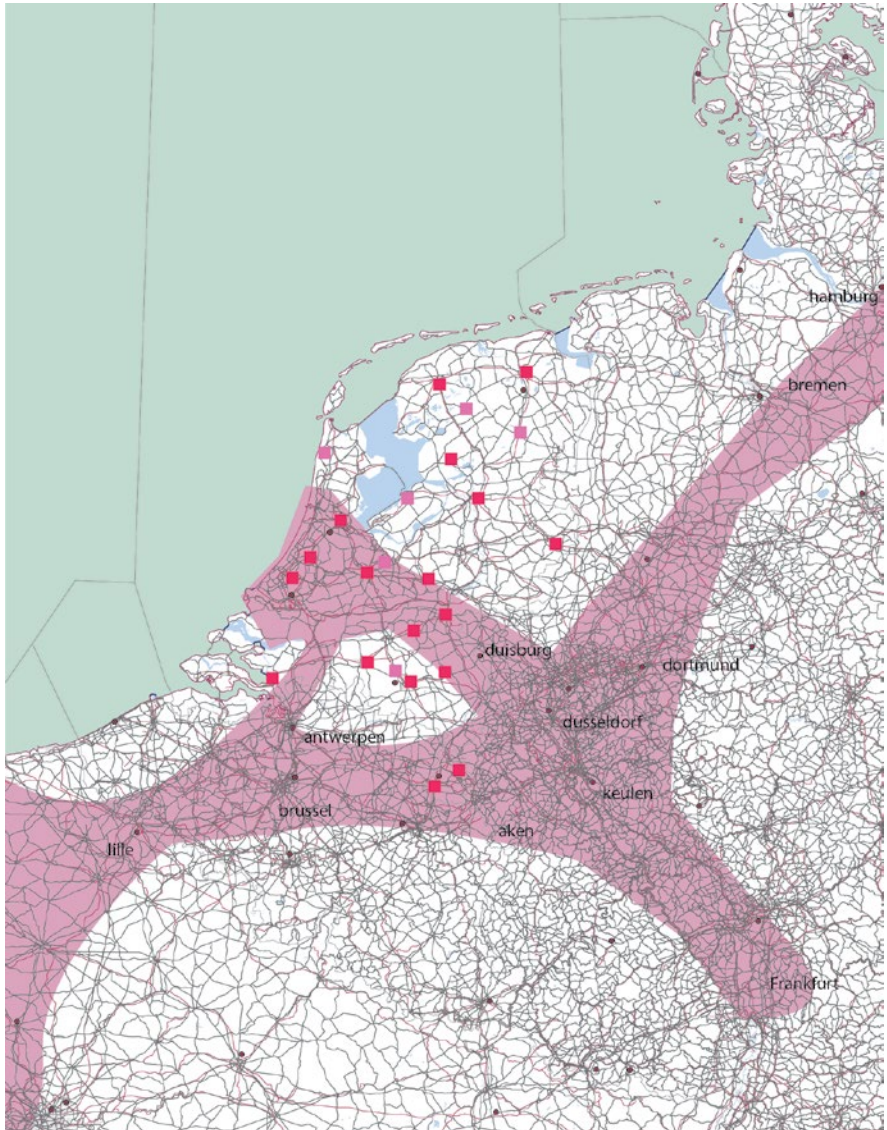
Vijftwintig jaar geleden had niemand kunnen verwachten hoe internet de maatschappij, economie en ook ons ruimtegebruik zou beïnvloeden. Technologische innovatie is een drijvende kracht van verandering in de samenleving en van economische groei. In een exponentieel proces volgen nieuwe toepassingen elkaar steeds sneller op. Hoe technologische innovaties de toekomst uiteindelijk beïnvloeden, is moeilijk te voorspellen. Tegelijkertijd is de toekomst nu al zichtbaar in kleine initiatieven en geven structurele trends als digitalisering en internationalisering op hoofdlijnen de koers aan. Op basis hiervan zijn er voor het ruimtelijk domein enkele prioriteiten te benoemen.

Economische groei vereist integratie van technologische innovatie in economische processen en een omgeving die dat faciliteert. In de industrie wordt onder de noemer smart industry gewerkt aan snelle integratie van technologische innovatie in productieprocessen en logistiek. Dit vraagt

een andere benadering en modernisering van het werklandschap. Ruimtelijk-economisch beleid moet nog meer dan voorheen aansluiten op de verscheidenheid van de vraag. Daarnaast is de verdere ontwikkeling van gebieden waar de volgende innovaties ontwikkeld worden (innovatiemilieus) een belangrijk aandachtspunt.

Innovatie in mobiliteit – van elektrische en zelfrijdende voertuigen tot nieuwe vervoersdiensten – kan bijdragen aan verbeterde connectiviteit, schonere mobiliteit en efficiënter gebruik van infrastructuur. Het stelt ook nieuwe vragen aan zowel weg- als energie-infrastructuur. Innovaties in manieren van energieopwekking maken de vragen aan de energie-infrastructuur nog complexer. Het belang van snel en betrouwbaar dataverkeer groeit. Zowel in steden als op het platteland, waar landbouwbedrijven steeds meer afhankelijk worden van snel internet voor hun gps-gestuurde productie en de contacten met afnemers. Technologische innovaties vragen een nieuwe generatie infrastructuren die in een complexe technische en bestuurlijke wereld betrouwbaar en kwalitatief uitstekend blijven.

Slim omgevingsbeleid speelt hier allemaal op in. Echter, technologische innovaties stellen niet alleen vragen aan de inrichting van ruimte, maar ook aan het proces van ruimtelijke ontwikkeling. Nieuwe partijen betreden het speelveld. Bedrijven als Siemens, IBM en Google zijn actief in de ontwikkeling van de stad en de mobiliteit. Burgers voeren eigen metingen uit in het

Groningse aardbevingsgebied (trillingen) en rond Schiphol (geluid), waar ze de overheid mee onder druk zetten om beleid te wijzigen. Online platforms geven mensen de mogelijkheid om zich buiten bestaande structuren te organiseren, initiatief te nemen, draagvlak te organiseren en medewerking af te dwingen.

Traditionele verhoudingen tussen overheid, bedrijfsleven en samenleving veranderen structureel onder invloed van de technologie. Het complexer speelveld doet vragen rijzen die gaan over privacy, democratie en politiek. Van wie zijn de data die worden verzameld en waar ligt de grens als het gaat om privacy? Wie bepaalt de ontwikkeling van onze ruimte; technologiebedrijven of politieke besluitvorming? Hoe verhouden door digitale platforms gefaciliteerde burgerinitiatieven zich tot democratische besluitvorming?

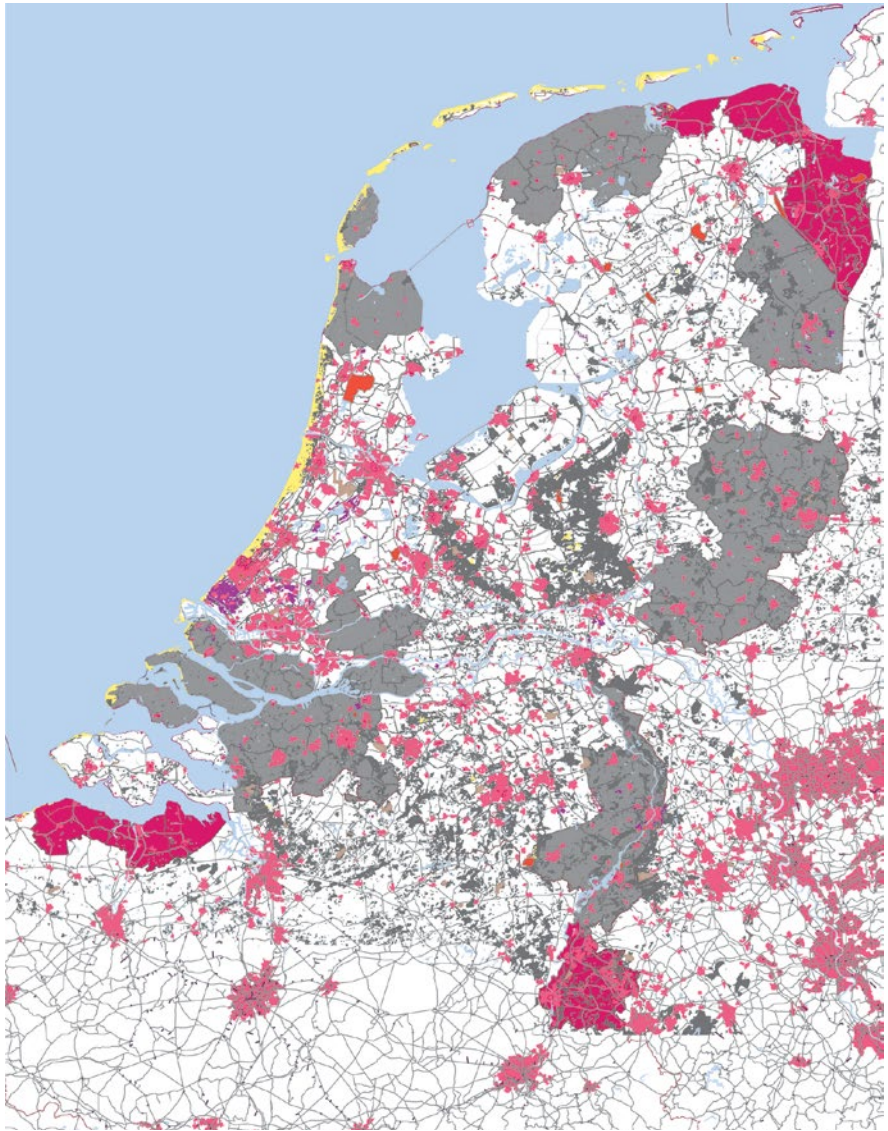
Opgave 6 - Hergebruik vrijgekomen ruimtes. Hergebruik waar het kan, sloop waar het moet

Nederland kampt met een groeiende voorraad aan leegstaand vastgoed. Dat is zichtbaar in binnensteden, winkelcentra en op bedrijventerreinen. Internetwinkelen, het nieuwe werken en bevolkingskrimp maken de leegstand structureel. Bij economische groei verdwijnt hij niet. Maar hergebruik roeit tegen de stroom op. Want er is concurrentie van nieuwbouwlocaties, en beleggers blijven investeren in commercieel vastgoed. Bovendien maken financiële prikkels leegstand voor de eigenaar aantrekkelijker dan een nieuwe bestemming. Deze situatie is niet houdbaar en vraagt om een duidelijke keuze van overheden, nationaal en decentraal, namelijk een keuze voor hergebruik van de bestaande bebouwing als allereerste prioriteit. Pas daarna komen de andere opties in beeld: nieuwbouw als de vraag niet past bij de reële herbestemmingsruimte, sloop als de vraag juist kleiner is.

Hergebruik van leegstaand vastgoed is het hoofdijndossier van menig provinciaal en gemeentelijk bestuurder. Geen wonder: lege panden tasten de openbare ruimte aan. Planologisch zijn er allerlei redenen waarom we ze graag opnieuw zouden vullen, maar de economische logica is een andere. Om daar iets aan te doen, is ook de nationale politiek nodig.

LEGENDA

	Stedelijk landschap
	Ruimtelijk economische hoofdstructuur
	Campus bestaand
	Campus in oprichting
	Luchthaven
	Wegennetwerk
	Spoorwegen

Leegstand is structureel en wijdverbreid. Lege kantoren en winkels lopen het meest in het oog. De voornaamste oorzaken zijn het ‘nieuwe werken’, waardoor er minder vraag is naar kantoorwerkplekken, en het internetwinkelen. Nederland kent bovendien regio’s waar het aantal huishoudens terugloopt, en dus ook woningen te veel zijn. Daar spelen allerlei andere sociaal-culturele en economische processen doorheen. Ook kerken komen structureel leeg, net als benzinestations, postkantoren, landhuizen, scholen, boerderijen, enzovoort. Niet zelden gaat het om karakteristiek erfgoed dat essentieel is voor de identiteit van de stad of de streek.

Weinig politici, professionals en geïnteresseerden in het ruimtelijk domein betwisten de prioriteit van intensivering en transformatie in de bestaande steden en dorpen boven nieuwe verstedelijking. De bouwproductie zal zich vooral binnen bestaand stads- en dorpsgebied moeten afspelen. Die voorkeur ligt al jaren vast in het nationale ruimtelijke beleid, op dit moment via de ‘Ladder voor Duurzame

Verstedelijking’. Daar voegen we aan toe: een prioriteit voor hergebruik boven sloop en nieuwbouw op dezelfde kavel. Niet altijd, maar wel als het om beeldbepalende panden en complexen gaat, die bouwtechnisch voldoende kwaliteit hebben of kunnen krijgen. Transformatie maakt de stad sterker. Het draagt bij aan de stedelijke sfeer: verrassend, onderscheidend, dynamisch. Tijdelijk hergebruik hoort een serieuze optie te zijn: pop-upstores, pauzelandschappen en andere vormen van ruimtegebruik die een periode van leegstand overbruggen en tegelijk een maatschappelijke meerwaarde hebben. Tijdelijk of permanent herbestemde panden vormen bovendien nog wel eens innovatiemilieus: ze functioneren uitstekend als broedplaats voor startende en kleine ondernemers.

Het is bij uitstek een politieke vraag tot hoever de bemoeienis van de overheid mag gaan, als deze de vrijheid van de eigenaar beknot. Tot op welke hoogte is aantasting van de openbare ruimte aanvaardbaar? Ondanks de leegstand en de maatschappelijke voordelen van transformatie, zitten eigenaren niet altijd te wachten op een vorm van hergebruik die afwijkt van het voormalige gebruik. Financiële prikkels wijzen de andere kant op: leegstand is fiscaal en boekhoudkundig vaak gunstiger dan sloop of herbestemming. Intussen gaan de investeringen in commerciële nieuwbouw door. Sommige financieel deskundigen spreken van een ‘wall of money’, geld op zoek naar een investeringsdoel. Die trend is alleen maar versterkt door de ‘geldpers’ van de

LEGENDA

Europese Centrale Bank. De concurrentie voor hergebruik neemt daardoor alsmat toe. Hier ligt een duidelijke taak voor de nationale politiek.

Opgave 7 - Breng agrarische productie in balans met de omgeving. Elk cultuurlandschap zijn eigen landbouw

De agrarische sector maakt een transitie door. Bedrijven ontwikkelen zich in heel verschillende richtingen. Dat geeft kans om een betere balans te zoeken met de lokale omgeving, volgens het principe 'doe meer met minder'. Meer maatschappelijk en economisch rendement op minder grond, met minder belasting voor de leefomgeving en de gezondheid. De trend van bulkproductie voor de wereldmarkt moet worden omgebogen in de richting van kwaliteitsproducten met hogere toegevoegde waarde. Plaatselijk kan een grotere waarde ontstaan voor andere maatschappelijke behoeften, zoals natuur, recreatie en hernieuwbare energie. Elders kan de landbouw zich verder ontplooiën als innovatieve sector, cruciaal in de omslag naar een circulaire en biobased economie. Nederland moet zich ontwikkelen als internationaal kennislab dat, in combinatie met de sterke maakindustrie, agro- en foodtechnologie exporteert.

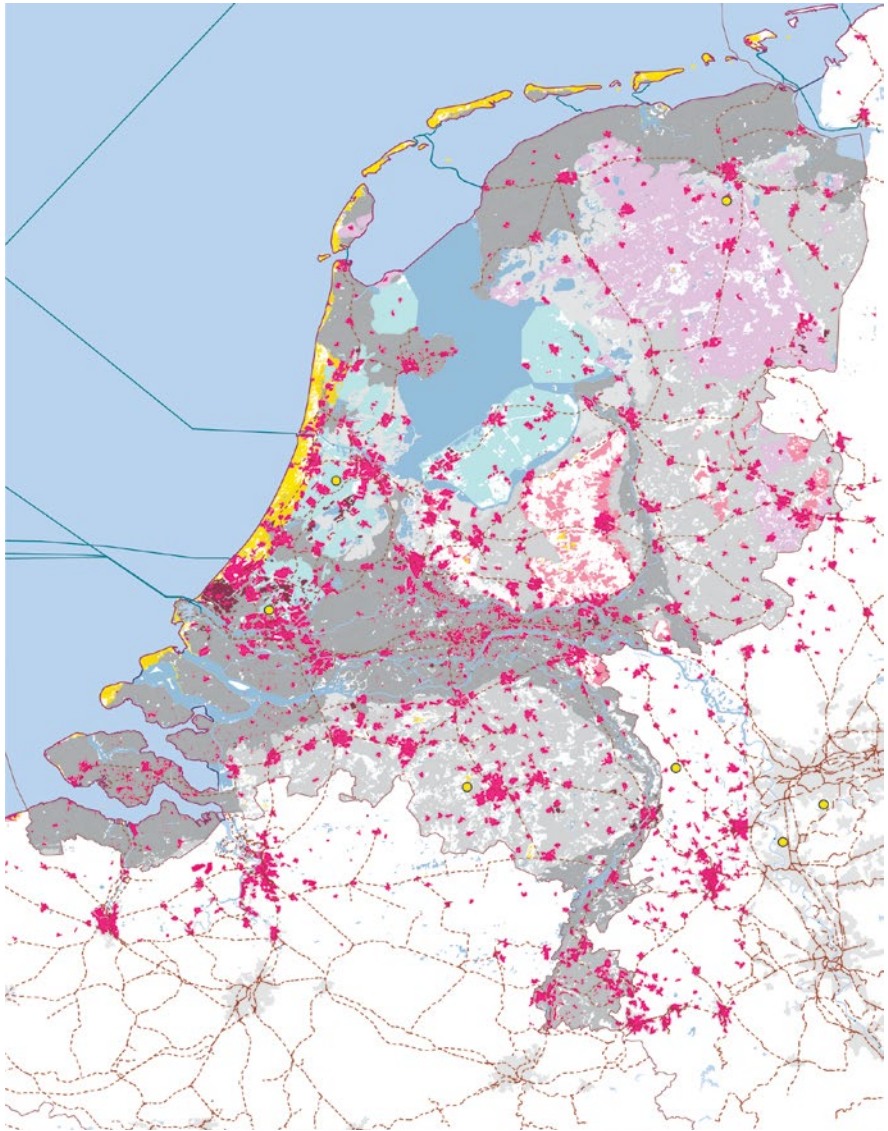
Nederland is de tweede exporteur van agrarische producten ter wereld. De landbouw werkt kennis- en kapitaalintensief

en is wereldwijd toonaangevend. Die prestatie heeft een keerzijde. De effecten op bodem, water en lucht, de achteruitgang van biodiversiteit en de gezondheidsrisico's baren grote zorgen. Het beslag op ruimte en infrastructuur concurreert met andere maatschappelijke behoeften. Lokaal is sprake van verstoorde relaties tussen ondernemers en burgers.

De agrarische sector is divers. Hightech of ambachtelijk, intensief of extensief, bodemgebonden of los van de grond, regionaal of mondiaal georiënteerd. Uit toekomststudies komen geen eenduidige

LEGENDA

ontwikkelingsrichtingen naar voren. Tal van innovaties staan op het punt van doorbreken. Veel is te verwachten van crossovers met andere technologieën en sectoren. De sector is cruciaal in de biobased en circulaire economie: we zien verbreding van voedsel naar energie en grondstoffen. Het maatschappelijk debat over deze ontwikkelingen, de technologie en de gevolgen voor de leefomgeving is essentieel. Basisvoorwaarde is het terugdringen van schadelijke gevolgen voor de kwaliteit van bodem, water en lucht. Anders rest slechts substraatteelt. Hoe daaraan kan worden voldaan, is mede afhankelijk van de kansen die de omgeving biedt: extensiever werken, investeren in technologie, werken met gesloten systemen, enzovoort. Het is aan de overheid om conditionerende normen te stellen, maar met een open handelingsruimte: zij hoeft niet voor te schrijven hoe een ondernemer of gebied aan die normen moet voldoen.

Op sommige plaatsen is een accentverschuiving noodzakelijk van productievolumes en enkelvoudig grondgebruik, naar kwaliteitsproducten en meervoudig grondgebruik. Dit is vooral van belang in gebieden waar de ruimte schaars is en het gebruik nu onvoldoende aansluit bij maatschappelijke wensen (natuur, recreatie, landschapsbeleving) en nieuwe ruimtebehoeften zoals voor hernieuwbare energie. Andere gebieden lenen zich meer voor innovatie en het vermarkten van die kennis. Daar krijgt Nederland gestalte als kennislab, waarbij de combinatie kan worden

opgezocht met de sterke maakindustrie. Daarbij spelen ook bedrijventerreinen een rol. Grootschalige, intensieve landbouwbedrijven die los van de grond werken, kunnen daar ook en vaak zelfs beter terecht.

Deze koerswijzigingen werken door in de hele voedselketen, van boer tot consument. Gebiedsgericht is een samenspel nodig tussen ondernemers, samenleving en overheid. Omgevingsplannen, gemotiveerd vanuit het publieke belang, zijn het kader voor de vereiste kwaliteit van milieu, natuur en landschap, maar ook van de productieomstandigheden. Die omstandigheden betreffen de hele keten: clustering met andere ketenpartijen, gunstige ligging voor duurzaam transport, smart logistics, toegankelijk internet, opslagmogelijkheden, efficiënte afval- en energiestromen. Dat werkt allemaal door in het landschap, dus vereist ruimtelijke sturing. Er is nog veel kennis en politieke besluitvorming nodig om zover te komen. Maar het moet wel gebeuren. We zijn het aan volgende generaties verplicht om niet alleen kwetsbare landschappen te beschermen, maar ook nieuwe karaktervolle productielandschappen te ontwikkelen.

5. Focus

In deel 2 van deze Uitnodiging is aangegeven welke manier we voor ogen hebben om focus aan te brengen in de opgaven, om te komen tot een breed gedragen selectie van belangrijke en urgente thema's voor de Nationale Omgevingsagenda. Daarbij werken we met twee zeven: van maatschappelijke opgaven naar beleidsopgaven en vervolgens van beleidsopgaven naar prioritaire transformatieopgaven.

Als achtergrond voor de eerste zeef hebben we gekeken naar criteria uit de welvaartstheorie en subsidiariteitscriteria. Daarover is hieronder meer informatie opgenomen.

Welvaartscriteria

Waarom is ingrijpen of bijsturen door de overheid bij een opgave noodzakelijk of gewenst? Gaat er iets mis als de overheid niets doet? Voorbeelden van overwegingen hierbij zijn:

- > Onvolledige marktwerking. In dit geval is het nodig dat de overheid regels opstelt om de marktwerking te garanderen of verbeteren, bijvoorbeeld door een verbod op prijsafspraken of monopolievorming.
- > Publieke goederen. De overheid treedt op om maatschappelijke goederen te ontwikkelen (zoals wegen) of beschermen (natuur) waarin de markt niet voorziet.

- > Externe effecten. De overheid corrigeert voor kosten (bijvoorbeeld milieuhinder) die buiten de prijsvorming vallen.
- > Coördinatieproblemen. De overheid helpt om belemmeringen voor collectieve actie weg te nemen, zoals het voorkomen van free-riders-gedrag bij stadsvernieuwing.

Subsidiariteitscriteria

Subsidiariteit houdt in dat het optreden van een hoger bestuursniveau legitiem is als overheden op een lager schaalniveau onvoldoende in staat zijn om het probleem op te lossen, of als coördinatie op een hoger schaalniveau meerwaarde oplevert.

Voorbeelden hiervan zijn:

- > Internationale verplichtingen die het rijk is aangegaan, zoals EU-afspraken voor de flora- en faunabescherming (Natura 2000) en het milieu (water- en luchtkwaliteit).
- > Ruimteclaims die regio- of provinciegrensoverschrijdend zijn, zoals het hoofdwegennet en grootschalige projecten met grensoverschrijdende effecten (schaalsprong Almere);
- > Het laten renderen van eerdere rijksinvesteringen, bijvoorbeeld het ontmoedigen van de realisatie van woningen en bedrijven op locaties die nieuwe investeringen van de rijksoverheid zouden vergen, terwijl bestaande (rijks)infrastructuur onderbenut blijft;
- > Functies/ruimteclaims van die van groot

belang zijn voor nationale welvaart en welzijn. Waar de grens precies ligt is niet duidelijk aan te geven. Het economisch belang van Schiphol en de Rotterdamse haven zijn voorbeelden.

6. Actueel beleid: visies en beleidsdocumenten

De NOVI brengt een groot deel van het bestaande beleid dat inwerkt op de fysieke leefomgeving bijeen. De eerste stap in deze integratieslag is het in beeld brengen van bestaand beleid en beleid dat in ontwikkeling is. Hiervoor worden de onderstaande 76 beleidsvisies en –documenten bekeken.

Vervolgens wordt bekeken of het logisch is om dit beleid (ongewijzigd) te continueren of dat er betekenisvolle verbindingen, met meerwaarde op nationaal niveau, gelegd kunnen worden tussen beleidssectoren. Ook kan het nodig zijn, bij inconsistenties tussen beleid of bij verouderd beleid, om prioriteiten te stellen of keuzes te maken.

Behalve naar bestaand beleid wordt ook gekeken naar voornemens om beleid te wijzigen en nieuwe beleidsaccenten. Zo ontstaat een compleet beeld van het actuele beleid, inclusief veranderende doelen en verschoven accenten. Ook dit zal kansen bieden voor het leggen van betekenisvolle verbindingen, bijvoorbeeld omdat de aandacht in verschillende domeinen misschien verschuift in dezelfde richting.

	Ministerie	Naam van product
1	BZK	Kabinetsvisie naar aanleiding van de motie Barth c.s., de beleidsdoorlichting van het Programma Bevolkingsdaling & het rapport van het Team Midterm Review Bevolkingsdaling
2	BZK	Hervormingsagenda Woningmarkt
3	BZK	Kamerbrief over Energieakkoord voor duurzame groei
4	BZK	Voortgang Agenda Stad
5	BZK	Inzet Urban Agenda
6	BZK	Rijksvastgoedportefeuille strategie
7	BZK	Reactie op adviezen inzake Rijksvastgoed
8	EZ	Rijksnatuurvisie 2014
9	EZ	Beleidsbrief tuinbouw
10	EZ	Implementatie Gemeenschappelijk Landbouwbeleid
11	EZ	Hoofdpijnennotitie Biobased Economy
12	EZ	Naar de top: het bedrijvenbeleid in actie(s)
13	EZ	Retailagenda
14	EZ	Smart Industry
15	EZ	Warmtevisie
16	EZ	Verkenning energietransitie en ruimte
17	EZ	SER Energieakkoord
18	EZ	Duurzaam Door: sociale innovatie voor een groene economie
19	EZ	Natuurambitie grote wateren
20	EZ	Ruimte voor vernieuwing wet en regelgeving
21	EZ	Uitdagingen van Morgen
22	EZ	Structuurvisie Energievoorziening
23	EZ - I&M	Programma Aanpak Stikstof
24	EZ - I&M	vijfde Nederlandse actieprogramma Nitraatrichtlijn
25	EZ - I&M - BZK - BuZa	Groene Groei: voor een sterke, duurzame economie
26	I&M	Kamerbrief over programma Beter benutten
27	I&M	Luchtruimvisie + bijlagenrapport
28	I&M	Luchtvaartnota
29	I&M	Marie Strategie 2015-2025
30	I&M	Werkprogramma Zeehavens 2014-2016
31	I&M	Langetermijn Spooragenda deel 1
32	I&M	Langetermijn Spooragenda deel 2
33	I&M	Kamerbrief over grootschalige testen van zelfrijdende voertuigen
34	I&M	Beter geïnformeerd op weg: Koersbepaling Reisinformatie en Verkeersmanagement
35	I&M	Meer Bereiken
36	I&M	Strategisch Plan Verkeersveiligheid
37	I&M	Kamerbrief over het vervolgprogramma Beter Benutten
38	I&M	Van Afval naar Grondstof
39	I&M	Uitvoeringsagenda Natuurlijk Kapitaal
40	I&M	Landelijk Afvalbeheerplan 2

41	I&M	Duurzame Brandstofvisie
42	I&M	Klimaatagenda
43	I&M	Kabinetsbesluit Nationaal Samenwerkingsprogramma Luchtkwaliteit
44	I&M	Herijking Milieubeleid voor de Industrie
45	I&M	Hoofdpijnen SWUNG-2
46	I&M	Bewust Omgaan met Veiligheid
47	I&M	Tweede Nota Duurzame Gewasbescherming
48	I&M	Kabinetsvisie Nuchter Omgaan met Risico's
49	I&M	Brief Modernisering Milieubeleid
50	I&M	Nationaal Milieubeleidsplan 4
51	I&M	Nationaal Waterplan 2009 - 2015
52	I&M	Beleidslijn Kust
53	I&M	Beleidslijn Grote Rivieren
54	I&M	Ontwerp Nationaal Waterplan 2016 - 2021
55	I&M	SVIR - Structuurvisie Infrastructuur en Ruimte
56	I&M	SMASH
57	I&M	Beleidsnota Noordzee 2016- 2021
58	I&M	MIRT Projectenoverzicht 2015
59	I&M	Ontwerp structuurvisie Windenergie op Land
60	I&M	Rijksstructuurvisie Windenergie op Zee
61	I&M	Structuurvisie Buisleidingen
62	I&M	Deltaprogramma 2015
63	I&M,OCW	AAARO - Actieagenda Architectuur en Ruimtelijk Ontwerp
64	I&M	Tussentijdse wijziging Nationaal Water Plan 2009 - 2015
65	I&M	RRAAM
66	I&M	Uitkomsten Bestuurlijke Overleggen MIRT
67	I&M	Beleidsregels voor het plaatsen van windturbines op, in, of over Rijkswaterstaatwerken
68	I&M	Ontwikkeling van de Wadden voor natuur en mens
69	I&M	Rijksstructuurvisie Bereikbaarheid Regio Rotterdam en Nieuwe Westelijke Oeververbinding
70	OCW	Modernisering Monumentenzorg (MoMo)
71	OCW	Nominatieprogramma werelderfgoed Nederland
72	OCW	Cultuur in Beeld 2014: cijfers over de cultuursector en een duiding van belangrijke ontwikkelingen
73	OCW	Beleidsreactie op evaluatie WAMZ
74	OCW,I&M	Visie erfgoed en ruimte (VER)
75	OCW	Agenda Cultuurbeleid
76	OCW	Cultuurverkenning

Team NOVI

Informatie: www.werkplaatsnovi.nl

Reactie: PostbusNationaleOmgevingsvisie@minienm.nl

Den Haag, 9 oktober 2015